

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00598108 (V)

2012

В. 3506

(2 пр.)

ДРІБНА БІБЛІОТЕКА.

14.

НА ДНІ

СУСПІЛЬНО-ПСИХОЛІОГІЧНА СТУДІЯ

НА ФРАНЦ.

Ціна 25 кр. а. в.

ЛЬВІВ, 1880.

Накладом Автора.

З друкарні Товариства імени Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

1/2

ПОСВЯЧЕННЯ

Посв'ячаю

громадському урядови богоспасаємого міста Дрогобича.

АВТОР.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И. 37007

И. 9394

I.

С полудня одної хорошої, весняної неділі здивувалися дуже два поліціјани, що сиділи в „стражници“ дрогобицької комуни. До стражници приведено якогось панка, молодого шче, середного зросту, в запорошенім, але досить порьаднім уборі.

— А сеј відки? — спитав капраль і змірив молодого чоловіка від ніг до голови осовілими від напитку очима.

— Староство прислало, маје јти „на цупас“, — відповів поліціјан, шчо припровадив панка.

— М-м-м, — замичав капраль і встромив очи в стојачиј перед ним таріль з останками мјаса та салати, а відтак підвів јіх троха, шчоб польубуватись повноју „гальбоју“ пива, ждучоју својејі черги.

Поліціјан тимчасом видобув з за пазухи письмо і подав капралеви. Се був засуд староства. Капраль взяв письмо до рук, розвернув, погльанув сьуди ј туди і почав слезбевати назву приведеного цупасника, але не можучи мабуть швидко впоратись с тоју роботоју, запитав у самого :

— А јак сьа пан називаје?

— Андріј Темера.

— А відки?

— С Тернополя.

— С Тернополя? Гм! А чогож то пана сьуди занесло аж с Тернополя? Га?

Темера немов і не чув того питања, — стојав тај роззирався по стражници. Свіј капельхух і пальто він положив на кріслі.

— За чим пан ту приїхав? — спитав другий раз капраль погрізно.

Темера спокійним і твердим голосом відповів:

— Менша о то.

Капраль витріщив на него очи, — далі помір-кувавсья.

— Але не менша, — прошу відповідати на моје питање!

— Не до вас належит мене о то вишитувати.

Капраль почервонів зо злости, але прикусив зуби.

— Ов, мудрі ви, паночку, — нај сья преч каже. А шчо ви за реміслом балујете?

— То вже моја річ, — відказав Темера і почав ходити по стражници та позирати крізь вікна на гімназіяльній огород, залитий зеленю всьакої деревини, по котрого кручених стежках ходили в празничнім строју луде всьаких станів, а всі веселі, свобідні, — відки чути було ј дитьачіј звінкиј сьміх і жіночі срібні голоси і јакесь лубе шептанье с посеред потопи листья, с посеред шуму та шелесту живојі, бујнојі ростиности. Хмарка жалю і смутку пробігла по хорошим, молодім лици Андрија, јакась трівожна думка зашчеміла в јего серци, јего уста дрогнули судорожно, а очи так і впилисья в те зелене озеро, розкішно дишуче в јаркім сонічнім проміню.

— Ов, паночку, дуже ви, бачу, примудрі, а такі молоді, — говорив капраль, гнучи в собі злість і спорожнив шів гальби пива. То не добре, јак хто завчасу

так змудріє, — не довго такому ж жити на світі! Ну, але тепер може ваша ласка загостити до нашої „сали“. Ми ту дльа таких мудрих панів маємо осібну салю, — пишну салю, ха, ха, ха!

Темера швидко обернувсьа. На його лиці видній був неспокіж.

— А пан інспектор швидко приїде? — запитав.

— О, швидко, — відповів насьмішливо капраль.

— То може би ја до того часу міг ту перечекати? — сказав Темера, не зважаючи на тон, яким капраль сказав те „швидко“.

— Е, то все одно, чи ту чи там, — відповів капраль, — тільки шчо там беспечніше, тај там ваше, паночку, належне місце. Ану, будьте ласкаві потрудитись.

— Але ја би просив мене ту лишити, як можна, — просивсьа Темера.

— Не можна, панчику, не можна, — солодив капраль, рад шчо може відплатитисья ненокірному.

— Пане капраль, — вмшавсьа поліцијан, шчо доси сидів мовчки коло стола, — та там тісно, вісім душ, — може би того пана туј лишити, заки пан вахмістр приїде.

— Га, шчо? — гаркнув капраль, — вісім душ? А мене то шчо обходить! По при вісім і девјата влізесьа. А врешті, як хочеш, то нај лишитьсьа ј ту, але на твоју відповідь!

— На мою? А ја шчо таке? Якже ја могу брати арештанга на своју відповідь?

— Ну, як не можеш, то не тикај же свого рила там, де тьа не просьать, — відрізвав капраль, взяв с клинка ключ і пішов на перед. Темера взяв свіј капельух і нальто і пішов за ним.

Сіни були невеликі і вели з одного боку на дов-

гиї, теребовельськими плитами мошчениї ганок, а з другого на коритар. З верха лилосья јасне сонічне сьвітло і досьагало аж до коритарного порога. В коритари не було нікого. Стіни чисті, помальовані, підлога камінна, стелья легка, не склеплена, чисто вибілена, — все те надавало тому тісному і не дуже довгому, видному коритареві досить свобідниї, привітниї вигляд. Ідучи по при ті стіни, розмальовані в зелені квіти та орнаменти, нікому певно ј на думку не пријшло, шчоб за ними могло критисья шчось погане, шчось јак раз противне сему виглядови, шчось зовсім суперечне з усьакими поньятами людськими про людське житло. Тож і наш Темера ступав за капралем спокіјниї, задуманиї троха, але не о своїїј теперішнії доли, а о јакихось далеких, крашчих, пробутих хвилях.

Один ступень від порога капраль зупинивсья ј задзеленькотів невеличкоју зелізноју колодкоју, шчо телімбалась при малих букових, вимитих і зовсім мајже неокваних дверех. Він довгиї час термосив неју, заким уткнув кључ в дірку. Зацигікав кључ јакимось сьмішним, веселим скреготом, брязнула колодка, відхилились двері, відступивсья капраль, а беручи за плече Темеру і понихајучи јего наперед себе, сказав с пјаноју насьмішкоју: Ну, прошу, прошу!

II.

Темера з разу став в дверех немов остовпілиї. Густиї сумерк смолоју вдарив в јего очи і на хвиљу осьліпив јіх доразу. Јему мигнула по голові думка, шчо отсе перед ним нараз відчинивсья вхід до јакогось тајемного льоху підземного, про јакі він читав у давних повістьях. В нутрі тоїј темноїј печери він на разі не міг доглянути нікого і нічого, і немов јакась невидима

рука вхопила його за груди і сперла на порозі, не пускаючи до середини. Але видима рука капітала була, видко сьа, міцніша і пхнула його до середини, а відтак зачинила за ним двері темної западні.

Він стоїав коло дверей і обзирався довкола, слухав, чи не почує голосу людського, але не чув нічого. Аж по якімось часі око його на тільки привикло до сумерку і натужилось, шчо міг докладніше розглянути своје нове мешканье. Се була цьупка не більша шести кроків в довж а чтирох в шир, з одним маленьким, закратованим вікном. Теје вікно було прорубане високо в горі, трохи не під самоју стелеју і виходило на ганок, та так, шчо через него видно було тільки сірі від старости гонти та лати піддашка, звисајучого над ганком. Сонце не заглядало сьуди ніколи. Стіни тої цьупки були брудні та нечисті понад всьакиј опис, а долом покриті трохи не крапистоју вохкостью. Асфальтова підлога всьа була мокра від поналиваної води, понаношеного не знати від якого шче часу болота та від харкотинья. Двері с середини не були такі жовті та невинні, як з надвору, — противно, вони були чорні від вохкості і перековані навхрест двома зелізними грубими штабами, а навіть малá квадратова дірка вирізана в них дльа продуху була заткана деревјаноју дошкоју і забита скоблем. На серед казни стојало вузке зелізне ліжко с сінником вохким і брудним як все, напханим давно не відміньюваноју, перегнилоју соломоју. В куті під стіноју стојало друге таке саме ліжко. Ні простирала, ні верети ніякої, ні звичајної арештантської подушки соломјаної не було. Воздух в тіј казни був густіј та затхліј, бо ані вікно ані двері не могли впускати тільки сьвіжого воздуху, кільки було треба. А в куті близь дверей стојала звичајна арештантська посуда, „катерина“, приткана про славу ја-

којусь щербатоју, непристајучоју накривкоју, і від неї росходивсья вбивајучиј смрід, наповнѣав казню і пронимав собоју все, окружав собоју всі предмети в тїј некольнїј катівни, немов обдавав їх јакојусь атмосфероју огидства та прокльятъа. А близь тої посудї стојала друга — великиј, в горі широкиј, нічим не прикритїј скопець з водоју — до питъа!

Довго роззирававсья Темера, сильно натѣжував свої непривичні очї, поки розгльадїв усї ті предмети, глузујучі з него своїм нехарством, својеју нелюдсьоју поганю. Јего серце здавилось мов у ледових клішчах, поганиј, вонючіј воздух захопив јему віддих, і він закашлавсья, аж слъози стали в очех.

В казни щче ніхто не відзивавсья, хоть і чути було важке сапанье кількох немов надавлених грудеј. Темера почав роздивльати своїх товаришів недолї.

На сїннику під стїноју лежав простъагшисья і пакајучи черепјанку-льульку дїд около пјатьдесъати лїт, с черноју, кругло обстриженоју бородоју, с повним, набресклим лицем, зі щчудлом при правїј нозї. Се був впрочїм плечистїј, кремїзніј чоловік. Јего дрантива сорочка була брудна, немов кілька мїсѣцїв не прана. Він лежав, опер на локоть руки а ноги накрив полотнѣаним, брудним кафтаном. Јего невелички, сивї очї спокїјно, троха навїть сьмїшкѣовато дивилисья на нового арештанта-шанича.

При ногах дїда, скулившисья в двоје, мов песик, лежав невеликиј, черноволосїј хлопчик в чорних мїських штанах, в бруднїј сорочці зо склепового тонкого полотна, немилосерно пофалатанїј на всі боки, так щчо всьуди с під шмат видїлосья буро-бронзове тїло. Лицьа јего не мїг Андрїј догльанути, бо він спав твердо, не прокинувсья навїть від стуку дверей.

На другїм лїжку лежав чоловік середних лїт,

крепкиј, приземистиј, з оголеноју бородоју і обстриженим вусом. Шматъе на нїм було добре і не надто шче брудне, — видко було, шчо не давно він діставсьа до сего місцьа „смирада і печали“. А тїлько јего понуре лице осунулось і стало темне мов земля, очи запали глибоко, а мохнаті, крепкі руки раз-у-раз мимоволї стискали зелїзні кавальєти лїжка, немов гльадали својејї звичајнојї, шчоденнојї роботи. Він лежав горїлиць і дививсьа пръамо в стелю з јакимось гнївно-рївнодушним виразом і ані разу не гльанув на нового гостъа, аж доки тој відтак не заговорив до него.

Побїч него, а радше јему при ногах, лежав на суконнїм петеку замісто подушки молодїј сїльськиј хлопчина. Јего невелике чорнъаве лице сјало вдоровјем і тоју чудовоју, нїжноју красоју рисів, јака нераз лучаєсьа у нашого сїльського лъуду, живучого в безпосереднїм дотици с природоју, матїрью всъакојї краси. Довге мјагке волосъе густоју филеју спадало јему на плечї; с переду було підстрижене в кружок. Великі, блискучї, чорні очи свїтилисьа дитинъачоју лагїдносьту і цікавостъу, обзирајучи нового товариша. Тїлько руки і ноги мускулістї, ранавї та сильно розвїтї свїдчили, шчо тот хорошиј хлопчина не в добрі плекавсьа, але ріс серед важкојї праці, боровсьа довго і тъажко за своје житъе. Андрїј, дуже вразливїј на всъаку красоту, довго не мїг відорвати очей від сего хорошого лица, тим шче крашчого від многих хороших лиць, шчо свїтилосьа природним розумом, цікавостъу та незїсцованим, шчирим чутъем.

Прочї жителї сејї „салї“ мусїли мїститїсьа на підлозі. Андрїјєве око шкидко оббїгло тих нещасних, пороскиданих на мокрїј, болотнїстїј та слизькїј від незасихајучого харкотїньа асфальтовїј плитї. Там під стїноју коло самих дверей лежав стариј жид з безмїрно

сухим та нужденним лицем, сухими мов граблі руками і с космами сивого волосся на бороді. Јего голова, коротко обстрижена, спочивала важко звішена на мокрій плиті, а на довгій, тонкій шиї понадувалися жили, мов понатягане мотузье. Він спав твердо, з роззявленим беззубим ротом, харкотів мов підрізаниј, а з рота спливала по бороді елина. Побіч него сидів якийсь пјаниј, обідраниј мужик, в безполіј гуни, в чоботах повязаних мотузками, в облупленіј баранковіј кучмі, в полотняних штанах без однојі штанки; замість ременем був оперезаниј личаним мотузом. Сидячи на підлозі він тихо хлипав, немов перед хвилеју іно-щчо перестав плакати.

З другого боку ліжка, коло стіни напротів дверей лежав якийсь молодіј шче чоловік, літ не більш 28 до 30, білявиј з лица, з білявим заростом, синими очима і коротким, русим волосьем на голові. Јего борода, видко, давно не бачила гребеня ані ножиць і стриміла покудовчена, мов розрујноване дроздове гніздо. На тім чоловіці було намотано і навішано тільки всіляких шмат, шчо лежачи на підлозі, він здававсья копицеју онуч, дишучоју глибоким, важким віддыхом в тіј перельудненіј і давно не провітрюваніј цюпі.

Андріј Темера трівожно, з больучим серцем довго водив очима по тих тілах, по тих лицах людських і сам не знав, шчо казати, шчо думати. Кілько горьа, пекучого, несподіваного і тајемного ворушилосья перед јего очима в тіј темніј, поганіј кліті!... Атже все се перед ним льуде, јего браті, так само јак він уміјучі чути і красу ј погань житья! А ті, шчо јіх заперли сюди, шчо јіх держать в тіј огидніј јамі, — атже ј се також льуде, батьки дітем, працьујучі на хліб, уміјучі так само јак і він чути і красу ј погань житья! Јакже се так, шчо ту нараз видніјесья така страшенна про-

пасть між людьми а людьми? Шчо се такого?.. Андріј, немов від важкого удару, похилив голову і опустив рамена. Јему стало в тіј хвили так тьажко, так! безмірно холодно і тісно на серци, немов отсе хто јего з вольного, јасного свѣта вкинув у глибоку керницю і він упав на јејі дно розбитіј, замороченіј. — Так, ја справді *на дні*, — думалось јему, — на дні суспільности, а отсе круг мене шчој, як не подєньє суспільности, шчој, як не ті викльаті паріјі, націховані страшним, ганьбљачим клејмом — бідности?..

III.

— А відки ви, пане? — першіј спитав Андріја дід.

— С Тернополя.

— Ба, та шчо з вами сталосья, шчо вас ту загнали?

— А шчо сталосья! Ја кінчив у Львові школи, ну, і јіхав сьуди на село до одного товариша вчитисья з ним. Але, звичајне, чоловік не чујесья ні в чім злім, то ј лиха не надіјесья. Не брав ја с собоју ніяких паперів ані паса, нічо, — ну, а ту нараз приїздимо, здибајуть нас шандарі серед дороги, зачинајуть мене питати, відки ј шчо, — повиділи, шчо в мене нема паперів, то ј завернули мене сьуда, до старостга. Староство випитало, шчо ј јак, тај казало мене завести сьуда, — кажуть, шчо мја хоче шупасом відставити аж там, де ја родивсья. Тај таке моје!

— Н-ну, то також! — сказав дід. — От, бачите, паночку, моје також подібно. Ја, коли знајете, з Волошчі — ту село таке је, недалічко відси. Служив у воську... відстрілили ногу в Ниталіјі... ја вже був до воська нездалиј... відпустили мене. Пријшов ја на

щудлі до дому, нема нічо... хоть жебрај або хоть з голоду гинь, все одно. А ту, видите, чоловік шче чужесьа в силі, встид жебрати, а робити коло хліба годі без ноги. Пішов ја до Борислава. Там робота не така, стојача, при корбі. Робив ја там шчось з десять літ,... от, заробляв, шчоби животіти... Але, по правді кажучи, бувало ј не дојітьсьа а все відложилосьа јакусь там часточку за-про слабість та старість... Ну, і грошик до грошика, призбиралосьа дешчо і одежини троха придбалосьа... Звичајне, чоловік живиј живе ј гадаје... Аж нараз дав пан біг недугу... звалило мене так за одним разом, јак би взяв та косоју підт'яв. Вилежав ја шість місьаців у жида в јакісь комірчині... шчастье, шчо шче не з-за зими. Виходжу, јак раз зі сьнігом. Шчо ж ту робити?... Гроші за тој час розслизлисьа, одежу тре було позаставјати... чоловік по слабости лежав би шче, а ту жид виганьаје, бо вже нема чим платити;... на роботу ставати — сили нема... Доленько моја нешчасна! Шчо ту міні діјати? А далі виджу, шчо куди круть, туди круть, а јіншојі ради нема, взяв ја, — встид не встид, — пошив торби тај пішов по хатах за жебраним хлібом. Ну, богу дякувати, јакось ја тоту зиму тьажку перебув, а отсе з весноју хотів назад ставати на роботу, коли се здибајуть мене шандарі, он ту за мајданом: — А ти відки „дзьаду“? — А, — кажу — з Волошчі. — Шчо, то ти не знајеш, шчо тепер заказано чужим дідам ходити по селах? Кожде село маје само свого діда вдержувати, а волочитисьа не вольно. — Та ја — кажу — не дід; ја тільки ось кілька раз пішов випросити кусник хліба, бом слабував, заробити не міг... Але де там, — не дали ми ј договорити... шче один, дај му боже царство небесне, в потилицьу гоцнув так, шчо аж јем лисого вола побачив, тај потьагли до староства. А ту пан

заступник старости,—самого старости не було, вмер— не переслухав мене а зараз віддав до „малого суду“— за волоцьузство. Засудили мене на дві неділі арешту, і на цьупас до мого села. Відсидів же ја ті дві неділі, а відтак мене перевели сюда, тај ту ја вже, богу небесному дякувати, от в пјатницю буде півтора місяца, як кисну. І ніби то рахуєсьа, шчо не на карі, а ту нај бог заступить, шчоби ј кара така була!... Пекла не треба, не то шчо! Тај не знати, доки шче того буде, бо ту јакось не квапятьсьа, ј гадки не мајуть!

— Ну, і јакже ви ту сидите, раз-у-раз? — питав Андріј. На прохід ту не пускајуть?

— Е, де ту јакіј прохід! — відповів дід, усмихајучись. Але пускати пускајуть... шчодень з рана јдемо місто замітати.

— Всі?

— Ні, от ја, тај Митро, сесь от малиј бојчук, тај Стебельський, — онтој у шматах, а більше ніхто.

— Ну, а решта, не виходять ніколи на сьвіжіј воздух?

— Та не виходять, хіба шчо часом отсеј газда јде на місто за хлібом. Ну, а отсего старого жида, тај тоту плачушчу Магдалину в півтори штанці тај в пів гуни, то нині лише шчо привели, то шче не знају, шчо з ними буде. Та от жид, то він уже сидів таміј у Бориславі шчось зо два місяці до цьупасу, — то каже, шчо вже јего папері пријшли, тај десь завтра позавтру піде. Ми оба добре сьа знајемо, — тьаг неборачиско зо мноју корбу в Бориславі довгі роки! А тепер, адить, усіх з Борислава женуть цьупасом, хто не маје книжки. Тај јого злапали.

Андріј поглядів на нужденне, сухе лице жида, шчо здавалось немов зроблене с патичків і обтьагнене

бурим, поморщеним саф'яном. Тяжке хрипін'є в груди віщувало, шчо сему чоловікови не довго вже жити на сьвітї, а всьа його постать аж надто голосно говорила, шчо ї минуле його жит'є було не жит'є, а вічне ни-дїн'є та бідован'є.

— Шчира то душа, — говорив дальше дід, — золоте серце. Шчоби сам не знати в якїї бідї, то ніколи не буде перед другими розводити своїїх жалїв, а вже другого пожалує ї поможе чим може, так як рїднїї брат. То таких жидїв ви не багато найдете, бїгме, шчо не багато. От, звичайне, зрїс межї нашими л'юдьми, бїдував, працьував сам від малу так як наш чоловік, то тепер, якби не та борода, не пейси та не тота бекеша, то по його натурї ніхто би не сказав, шчо то жид!

— Ну, а якжеж ви ту жиєте? — питав Андрїї, розглядаючи блище казн'ю, до котроїї його очи почали звільна привикати. Він побачив зелїзну шчї, вмуровану до половини в стїну в головах того лїжка, на котрїм дїд лежав, а на печи побачив великїї житнїї хлїб, якїї продають передмїшчанки шчо-день на дрогобицькїм ринку.

— Та як жиємо, — відповїв дїд, — хлїбом жиємо таї по всему.

— Самим хлїбом?

— Самим хлїбом.

— А теплого нїчо?

— Е, паночку, вже, богу дякувати, пївтора мїсьацьа, як в моїїм ротї не було нїчо теплого! Таї відки ту взяти? Чоловїк дїстане на день тих 14 кр., то шчож за них купиш? За 10 кр. хлїба на день мало, а ту би шче соли купити, цибулї десь колїсь, таї по грошех. От, адїть, беру шчо другїї день по такому хлїбови, — коштує 20 кр., — часом ми з него ли-

шитсьєа кусник на третій день, то вже тогди ј купују сира до цибулі. Як би гроші, то би мож купити на місті теплих фляків, колиж бо шчо, мишчина така јак долонья, тај 5 кр., шчо ја тим најімсьєа? — волю вже цибулі купити, то мају того ціле наручье, је шчо до хліба на ціліј день. А от тоті другі, нівроку, то ј того не мајуть, јак озме оден з другим тој хлібец за 10 кр. рано перед себе, то не лишить і кришки, зїсть усе а відтак чекаје аж до другого рана. Лиш от тој бојчук робить так јак ја, шчо бере великіј хліб на два дни, то шче јакось виходить. Але він би міг ліпше стојати, бо не може јїсти того сухого хліба, — тілько шчо тоті ту — дід показав ногоју просто себе на спячого скуленого хлопця — тоті забирајуть у него. Свіј зїдять рано, а с полудня до него, так јак до својеї комори: Митре, давај хліба! А він, дурень, даје.

— Та шчѳож ја буду хліб держьати, а вни будут голодувати, — відозвавсьєа звінким голосом Митро і чудовиј, лагідниј усьміх розливсьєа по јєго хорошім лицю, заїскривсьєа в јєго великих очех, додајучи јїм шче бїльше краси і принадности.

— Ну, ну, ти дурнику, повидїв би ти, шчо би вни тобі сказали, јак би вни мали а ти не мав та голодував. Випросив би ти у них, але хїба каменя, голову провалити!

— Та шчѳо, — сказав Митро по просту, — то ја би ј не просив у них.

— А ти за шчо ту? — спитав Андрїј Митра, обертајучись до него. За шчо тебе сьуди заташчили? Кому ти голову провалив?

Митро засьміјавсьєа.

— Та нікому, — сказав він, по бојківськи протьягајучи голос а. Мене взьали з Борислава, — шчѳо книжки не мају.

— А ти відки?

— Та з Дзвінчача. Мама вмерли шче на „кольару“, а тато відтак зачали пити, продали ґрунт, далі ж хату задовжили, а тої осени взяли тај умерли. А ја пак шчо мав робити? Ішли наші парубки до Борислава, тај ја з ними. Ну, та шчо ја заробју? Ні згодитисья не вміју, ні потягнути не здужьяју, от хіба до млинка, та шчо с кибля вибирати, — ну, то за то платили по штири а најбільше по пјать шусток. Перезимував ја там якось, а на весну хотів іти де в службу, аж ту мене взяли.

— І довго сидиш?

— Та вже от місяць, — сказав Митро спокіжно своїм рівним, дзвінким, мало шчо не дитинчачим голосом. — Ми ту всі з Борислава, — говорив далі Митро, — лиш от Стебельський ні.

— Ну, тој собі, правду сказавши, сам біду најшов, — сказав сумно всьміхајучись дід. Учениј чоловік, „гімназіју“ кінчив, усі кляси, а тільки, видите, ту (дід помотав долонеју коло чола) шчось му хибује. Писав в Самборі при старостві, відтак, каже, у якогось адвоката, а далі зовсім опустивсьа. Најмивсьа у одного газди худобу пасти, відтак поволи гет зішов... Тај чоловік робучиј і нешкідливиј. І книжки шче маје свої, — ту від него відобрали кілька.

— То відкиж він сьуди приїхав?

— Та чујете, с Самбора. Там у Самборі він жив довгі літа, ніхто му нічо не казав, аж нараз сеї весни зачув якось, шчо поклич сья стала, кличуть резервистів до цирки. А він, бачите, родивсьа в тутешнім циркулі, тај узавсьа, приїхав сьуда, ніби до васька ставитисья. А в него вже абшит је, шче від коли пальці відморозив.

— А він же як пальці відморозив?

— Кажу вам, шчо у него в голові... теже... Ну,— розказував міні — іду ја раз зимоју, а мороз був три-скучиј; іду до Самбора десь з јакогось села, а на дорозі јакесь зелізо лежить, штаби кусень, чи шчо. Е, каже, гадају собі, чијась згуба, треба віддати до поліції, нај оголосьать. Тај узьав дурень того зелізо в голу руку і ніс більше як мильу — —

— Півтори милі, — поправив рівнодушно сам Стебельськиј, котриј лежачи на землі слухав усеї тої бесіди. Андріј озирнувсьа на него, а дід балакав дальше, немов то ј нічо јего не обходило, шчо Стебельськиј слухав јего бесіду.—Приносить до поліції, а там усі в сьміх. Ба далі хочуть брати від него те зелізо, а ту ба, зелізо прискіпіло до руки. Зараз јего до шпитальу, але шчо, не було ради, мусів дохтор повідрізувати пальці.

Стебельськиј мов на ствердженье сеї бесіди підняв до гори праву руку, на котриј усі пальці були поврізувані по першиј чиколонок.

— А шкода го, вчениј чоловік, тај нікому нічо злого не вдіје, спокіјниј. Також го мајуть везти на місце вродженья, — вже ось місяць сидить. Тај шче держать го ту, в такіј муці, і не досить на тім, шчо дньа дајуть јему 14 кр. з јего власних грошеј. Бо јак го поліціјани јімили, такіј на двірци, скоро јно пријіхав, то відобрали тутка у него тој абшит, тај 39 риньських, і с тих грошеј го годујуть.

— І свідочтво школьне з осьмої кльаси, — доповнив Стебельськиј, — три книжці, 39 риньських і свідочтво школьне з осьмої кльаси, — пробубонів шче раз, немов учивсьа на памјать сего реченья. А відтак підвівсьа на підлозі, сів і обертаяучи своје білєве лице без барви і без виразу до Андріја, спитав: *Et dominus... intelligit latine?*

— Intelligo.

— Et germanice?

— Intelligo.

— Und Sie... Sie kennen die allgemeine Geschichte von Gindely, — die hat man mir abgenommen, — drei Bände: Geschichte des Alterthums, Geschichte des Mittelalters und die... die Geschichte der neuen Zeit.

— Вчениј чоловік... розумна голова... — лепотів сам про себе дід, — тај шкода го, шчо так пішов! То вже така жіх фамеліја... І мати небіжка так пішла...

— Et quas scholas dominus absolvit? питає дальше Стебельський.

— Ja був у Львові на філзофичнім виділі.

— Ergo, philosophiam majorem!

— Ні, — сказав Андріј, — філзофіја одна, — нема меншојі ані більшојі, хіба је менше фалшива і більше фалшива, — впрочім і то шче господь свѣјатиј знаје!

Стебельський слухав тих слів з випуленими очима, немов не розумів з них і однојі јоти, відтак схилив голову і ляг назад на мокру, слизьку від грязи підлогу.

IV.

— А отсеј жидок, — сказав дід по хвилевіј мовчанці, вказујучи ногоју на спјачого на јего ліжку чорноголового хлопака — то таки тутешниј. Се, бачу, с тих „кішенькових мајстрів“. Не знају, на шчо го ту держать тај на јаке. А сидить уже також зо дві неділі. Чи јак, Митре?

— А, от завтра јакурат дві неділі, — присвѣдчив Митро.

— Не знати, шчо з ним буде, бо шче го ј разу не кликали „на протоку“.

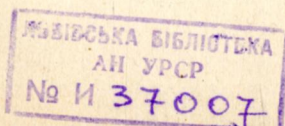
— Ј разу не кликали — за дві неділі?! — скрикнув Андріј.

— Таки шчо не кликали. Сидить тај сидить, і пес за ним не гавкне, а пану „інспекторови“ не квапно сьа діје... Ну, а онтој другиј, то наш газда,— тој уже ту зимује.

— Котриј другиј? — спитав Андріј, не видьачи нікого більше.

— А, ту у нас је шче оден „бургер“. А встань но ти, лєгаре, — рушсьа з місцьа, гнилице!

За тим дідовим покликком заворушилосьа шчось в зовсім темнім куті поконець ліжка, і звідтам, мов з могили, звільна підньаласьа страшна, немов не с сего сьвіта пројава. Се був парубок літ коло 24, середного зросту, широколиціј, с плоским, в зад відогнутим чолом, з невеликим чорним заростом на вусах і бороді і з довгим, покудовченим волосьем, котре надавало шче страшнішій вираз јего і так страшному та дикому лицьу. Очи јего, великі і нерухливі, сьвітилисьа мертвим, скльаним блеском, блеском вохкого, гнилого порохна, јаріјучого серед потемків. Краска лицьа, так јак і у всіх жильців сејі нори, була јакась земльана, тілько шчо у сего нешчасливого лице очевидьачки від давна не було. мите і бруд короју стојар на јего висках. Він був впрочім мајже зовсім голиј, бо годі було назвати одежоју сорочки, з котројі мав на собі тількој шчо ковнір, рукави і подовжну шмату, звисајучу долі плечима аж до појаса. Більше на нім не було нічого. Андріј аж затрьасьа з жальу і обридженья, побачивши тоту до крайности занедбану і здичілу лудську істоту. Тај не з добра ж вона здичіла! Погльанувши шче раз уважно на сего чоловіка, Андріј побачив, шчо ноги

јего були попухлі, мов коновки і блищали jakimось синьавим лоском, властивим водьаніј пухлині. Так само ј живіт јого був страшно великиј і надутиј і нагадав Андріјеви тих американських дикарів, шчо јідьать земљу і котрих рисунки с такими ж страшно надутими животами він колисьто видів. Тільки руки, сильні і здорові, свідчили, шчо ј се л्यудина робуча, хоть не знати јакоју нещасливоју долеју відорвана від праці і вкинена сюда на своју загибіль.

— От видите, се наш бургер, а радше Бовдур,— сказав дід,— він Бовдуром прозиваєсьа. Він ту газда в тіј казни, бо ту в казни такиј звичај, шчо хто најдовше в казни сидить, тој стаје газдоју. А він ту, богу дьакувати, нерезимував, адить, јакиј відситивсьа, — нівроку му, красниј! Ми го таки держимо на показ, чень би го хто купив на заріз. Уже тепер не богато го ј годујемо, — все лежить та лежить, бо, бачите, вже так відситивсьа, шчо не може стојати добре на ногах. Тільки руками шчо зарве, то вже јего, — о, в руках шче моцниј, ну, але то бајка, виросте ј с того!...

Всі в казни зареготалисьа с тих діових жартів, крім Андріја і Бовдура. Сеј посьлідниј все шче стојав на тім самім місци, де першиј раз показавсьа Андріјеви, стојав та хитавсьа на своїјх грубих, попухлих ногах, — стојав та туманів, немов надумујучись на јакијсь сьмілиј вчинок, а кріз јего на шів отворені, сині уста видно було затиснені зуби, немов він усю своју сьмілість збирав, шчооби зважитисьа на задуманиј поступок. А очима звільна звільна водив по казни, хоть погляд јего все синьавсьа на чоловіці, лежачім горілиць на ліжку і дримајучім серед неголосного гомону в казни.

— Він у нас ні на місто не виходить, — гово-

рив дальше дід — ні на роботу не їде; зразу сам не хотів, а тепер хотьби може і хотів, то го не пустять.

— Овва, і сам не хочу! — відозвавсь хриплим голосом Бовдур. — Дідько їх бери з їх роботою! Хто ми шчо за нью дасть?

Сказавши те Бовдур переступив через спячого на підлозі старого жида, переступив через хлипаючого мужика і нетвердим поступом пішов до скінця, підняв його до гори мов перце, напивсь води, а відтак сьгнув дримаючому мужикови під голову, видобув невеличку черепану льюльку, вишнортав з неї недокурки продимленого тутьуну, т. зв. „багу“, всипав жеї собі в рот і звільна почав румегати, спльуваючи час від часу якусь чорну мазь, котра ліпилась по стінах і по підлозі. Сповнивши те сьміле діло, він аж відітхнув лекше, став насеред казні і махнув рукою:

— Одже не піду їм на роботу! Чорта лисого зїдять! Радше ту і розігниюсь, а не піду! — При тих словах він оїять плунув чорною мазею на стіну, саме понад лицем спячого жида.

— А за шчо ж тебе ту держать так довго? — спитав тремтљачим голосом Андрїї. Бовдур видививсь на него якось дико, немов Андрїї тим питаньєм вразив го в дуже больуче та недотике місце.

— Держать бо держать! — бовкнув він а дальше додав: Хотять мја вести цупасом до того села, де ја родивсь, а ја кажу: Ја не родивсь ні в якїм селі. — А деж ти родивсь? — Ја родивсь в дорозі. — Ну, а на чиїм же ґрунті тота дорога? — Тота дорога на нічиїм ґрунті, бо і сама не маје ґрунту, — ја родивсь на воді. — Ну, а деж ти хрестивсь? — Ја того не тьамју, — ідіть, спитајте тих, шчо мја до хресту держали, шчастьє-долю відобрали. — Ну, а деж ти виховавсь? — Межи лихими льюдьми. — Але

в котрім селі? — Та вони в кождім лихі! От такиј був мій протокул. Більше не питали нічого, а лиш казали завести сюда, та ј ту, богу дякувати, не докучають таким дурним питаньем.

Знов спльунув Бовдур, знов переступив через хлипајучого мужика і через спячого жида і втонув у своїм куті, накривши ноги jakimось підраним мішком.

Андрієви шче страшніше стало, коли почув оповіданье Бовдура. І шчо ж дало житьє сему чоловікови? Які тепер мусьять бути јего споминки, які надії? Він трібував сам ставитисья думкою в те безрозсвітне положенье і чув, шчо мисли јего мішајутьсья, чув, шчо він швидко задушивби сья в тіј страшніј безодни. Конечно, роздразнена Андрієва ујава додавала тут богато лихого до недоброго, малювала му сироту-безбаченка, понихача у всіх, кому тілько він попаде під руки, забитого і затоцтаного від малечку лядьськоју погордоју, не зазнавшого на своїм віку ні радощів, ні щирости ні лубови. А між тим воно було хоть і правда, та не зовсім. Були ј дльа Бовдура хвилі шчастьа і лубови, були ј у него товариші шчирі, такіж безвихідні бідолахи та сироти, јак і він, — ну, та все се тепер принало густоју верствоју одичінья і забутья і думка јего, мов закльата, вертьачись між пушкоју баги та куснем хліба, не сьагала дальше ні в минулість ні в пријдість. А панам-„інспекторам“ не квапно діјалось випускати јего, — тож і сидів Бовдур, забутиј богом і лядьми, сидів та пух і гнів живиј, забувајучи ј собі ж про все, шчо колись окружало јего на сьвітї, набирајучи з унадком сил чим раз більшојі відрази до праці.

— То він жије самим хлібом? — спитав Андріј у діда.

— Самим сухим хлібом, от уже шість місьаців.

Таж то так жије, шчо як пішле рано купити того хліба за 14 кр., то возьме јего перед себе тај зараз зїість увесь до чиста, а відтак чекаје аж до другого дња, а ні, то просить отсего дурного Бојчука, шчо би му вечером дав кусень хліба, — розумїєсья, на вічне відданье...

— Ну, і він ніколи не виходить с цеї цьупи?

— Ні, відколи ја ту, то шче ја јего не видів на дворі. Не знају, як уперед. Бовдуре, ти вперед виходив декуди?

Бовдур закашлавсья сухим кашлем, а відтак пробуркотів: — Ні, не виходив нікуда, лиш раз до протокулу.

— Ну, як він ту перетримав зиму в сім Адамовім убранью, то ја вже ціло не знају, — сказав дід. — То як мене привели, то були вже тоті посылдні морози. Приходжу сюди, — студїнь така, шчо нај сья преч каже, а він сам у казни, лежить у тїм самім куті, де тепер і тим самим мішком накритїј. Увесь по синів як боз, а не каже нічо. Ја походив троха, посукотав руки, а далі виджу, шчо нічо не помагаје, беру ја тај кричу: Еј, — кричу — луде, таже ја не син божиј, за шчо ви мене так мучите? То лиш сина божого так фарисеїј мучили, як ви мене мучите! То вни троха на мене погаркали, а далі взьали та затопили в печи про славу, то ми троха відчуњали. І відтак, поки аж не скінчилисья морози, то все так троха підтопљували, бодај шчо другиј день.

— А поки вас не було, то не топили? — спитав Андрїј, здригујучись немов од морозу.

— Та каже ось Бовдур, шчо топили, але рідко, коли јім сья схотїло.

— Ба, а ти чому не допоминавсья? — спитав јого Андрїј.

— Зразу ж ја кричав, але мене били, бо ја сам був.

— Ти сам був! — аж скрикнув з зачудованья Андрій. — І довгож ти сам був?

— Цілиј місяць. Нікого не приводили, а як приводили, то до другої казні давали, міні на збитки.

— Ну, а доктор же сюди не приходить ніколи?

— Е, шче чоґо не стало! Доктор! А докторови ту хто шчо дасть! — сказав з гіркоју насъмішкоју дід.

— Ба, таже, бачу, је припис, шчоби доктор шчо днѣа, або бодај шчо тижнѣа огльадав усі арешти, чи здорово в них лѣудѣам сидіти.

— Може ж је де такиј припис, але у нас, в Дрогобичи, нема! Тај шчо нам до приписів! Ми собі самі свої пани!

— То таки ніколи сюди не приходить ніякиј надзір?

— Таки ж ніколи не приходить, тај годі.

V.

В казни счинивсѣа гомін. Спјачі побудилисѣа, повставали, тільки Стебельський лежав на своїм місци, тај Бовдур підперши голову на локоть туманів у своїм куті гризучи баґу. Стариј жид почав роспитувати Андріја з разу по жидівськи, а відтак по руськи, а сидѣачиј побіч него на підлозі мужик знов заплакав, хопив голову в руки і почав хитатисѣа в зад і вперед, усе приговорѣујучи перериваним голосом:

— І яка мене... лиха доленька несла-а до сего Дрого-обича! Не було-о міні сидіти спокіјно в Бори-сла-аві, або купити за тих нужде-енних пѣать шісток, шчом за-аробив, дејакојі муки дльа дітеј, та јти-и до дому-у-у!...

— Також газда! — жартував дід — робив день

у Бориславі, заробив п'ять шісток, а нині, при сьєїаті вибравсьа до Дрогобича хліба купувати. Тај убравсьа, нівроку, як стрик на великдень! Штанці нічого, — лекше јти, як на чоловіці того полотнища не богато телімбајесьа. А гуньа також празнична, — поли хотів підкасати, але відај через помилку повіддирав. А може де в гостьах був та щирі пријателі не хотіли пустити, похапали за поли, ну, а грішному чоловікови годі всидіти, тре до міста, на льудеј подивитисьа, себе показати, тај трах, і поли лишив і від добрих пријателів утік! А ту скоро јно показавсьа, став коло косцьола, на самім виднім місци, аж зараз апостоли божі прискочили, та по під руки, та: клінне вашеці, просимо до хати!...

Чоловік плакав за час тојі бесіди, другі сьміялисьа.

— Діточки мојі, — голосив він, — шчо там з вами станесьа?... Лишив ја вас самих у хаті, дріб такиј, без кришки хліба! Таже вни там погинуть з голоду, як ја завтра не верну до дому!...

— О, далеке шче того завтра! — сказав чорноголовнј жидок. — Було вертати нині, а не јти до Дрогобича за долеју!

— От бис мовчав та не різав мене без ножа! — скрикнув чоловік і знов похиливши голову захлипав, мов дитина.

— Та ні, — сказав він по хвили рішучо, — вони мене мусьать нині випустити. Шчо ја јім винен? Чи ја вкрав шчо, чи вбив кого? За шчој мене можуть держати?... І с тим словом він знявсьа с підлоги і став коло двереј, приложивши лице до забитојі візитирки, де крізь невеличку шпарку видно було кусник сінеј і мигали, мов тіни, проходьачі сіньми поліціяни.

— Діду Паньку! — обізвавсьа між тим сельанин,

що лежав горілиць на ліжку, — діду Паньку, чи не ви то вибрали міні с фајки решту тьутьуну?

— Ні, не ја, — відповів дід, — там у вас јіншиј гість був.

— Хто такиј? — спитав селянин, грізно насупивши густі, чорні брови.

— А от наш „бургер“! Адить, шче гризе мачку.

Селянин хвиљу мовчав, гнівно поглядајучи в кут, де чьапів Бовдур, а відтак не кажучи ј слова підішов ід Бовдурови і затиснутим кулаком ударив јого так сильно з верха в голову, шчо Бовдур аж ковтнув головоју о стіну.

— Ти, Бовдуре смердьачиј, чи ја тобі раз казав, шчоби ти не лазив до мене в гості! Не руш того, шчо моје! Зась тобі до мојејі праці!

Замісць відповіди Бовдур ногоју шчо сили копнув селянина в живіт, хоть сам при тім такиј почув біль в нозі, шчо аж јојкнув. Селянин захитавсья і опересья плечима о стіну.

— А грім же би тебе розбив! — крикнув він, — то ти шче так міні платиш за моје добро?

— Шчоби тобі таке добро ј на тамтім сьвіті було, свинојіде! — крикнув і собі ж Бовдур, з натугоју схапујучись на ноги. — То ти би за пушку недокурків чоловікови голову провалив!

— І око бим вибрав за своје! — відказав селянин. — Шчо моје, того не рухай! Знајеш? Поста-рајсья сам, то будеш мати. Ја твого певно не рушу!

— Го, правда, не рушиш, доки буду шильнувати! А нај-но лишень обернусья в другиј бік, то зараз хапе! Знајемо ми таких!

Замісць відповіди селянин замахнувсья кулаком на Бовдура.

— Та шчо, жаль ти тојі мачки? — сказав тој,

понура гльадьачи йому в лице. — На́, ма́єш, коли т́а так за не́ју зуб болить! — І Бовдур, сказавши те, випльну́в усе́у вже перегри́зену мачку се́льянинови в лице.

Поті́к чорни́й, воню́чи́й плин по лици, по боро́ді, поті́к на сорочку, до́лі пазухо́ју, лиша́ючи за собо́ју чорні́ смуги. Ді́д Па́нько засьмі́явсья, Митро́ тремт́ачи ску́ливсья на сво́їм пете́ку, бо́жачисья бі́жки.

— Ну, шчо́ж ти міні́ наро́бив? шчо́ж ти, псе, за то́то ва́рт? — прохри́пів се́льянин зда́вленим з л́ютости го́лосом, підсту́па́ючи с ку́лаками до́ Бовду́ра.

— Я́ ти відда́в тво́є, шче́ з дода́тком! — відпові́в пону́ро Бовду́р і не чека́ючи за́чіпки жд́ухнув се́льянина ко́ліном в живі́т так си́льно, шчо́ то́ј жо́кнув, захи́тавсья і́ як до́вгий ге́ннув на підло́гу. Счи́нивши те́је Бовду́р зно́в спо́кі́но ля́г у сві́й ку́т, не зве́рта́ючи ні́яко́ї́ ува́ги на кри́к і́ л́утова́ньє потовче́ного се́льянина.

— Се́ у нас „ста́рши́й по́льови́й“, — сказа́в жарто́м ді́д Па́нько до́ Андри́я, — він пильну́є сво́го, жа́к ока́ в голо́ві і́ все ла́дитьсья ви́мити то́му Бовду́рови око́, але́ жа́кось шче́ до́си ми́лосерди́тьсья над ни́м. А́ вно́́ ј ва́рто, бі́гме, за жме́ньу ба́ги — око́!

— А́ ви відки́, га́здо? — спи́тав Андри́й га́зду, але́ то́ј, са́па́ючи гні́вно, зно́в уже́ ле́жав на постелі́, пі́кав л́ульку́ і́ завзя́то диви́всья на стел́ьу, немов і́ не чу́в Андри́єво́го за́пита́нья.

— Во́ни з До́рожова́, — загово́рив зно́в сьмі́шками ді́д Па́нько. — То́ вели́ке се́ло До́рожі́в, і́ жи́ють там вели́кі ву́шоби́жники, вели́кі палі́ї, та́ј вели́кі злоді́ї, шчо́ все сва́рьатьсья за мо́је і́ тво́є і́ так уже́ на ті́м помі́шалисья, шчо́ на оста́тку ні́хто не зна́є, шчо́ мо́је, а́ шчо́ тво́є.

— От бис, діду, стулив ворота та мовчав, а не молов дурниць! — буркнув на него Дорожівський.

— Ігі на твою голову, — відповів сьміючись дід Панько, — і то тобі зівкридно, ненажиро! Таже то чень не твоє, шчо ја заговорю! — — От і яго, грішного, — говорив дальше дід Андрієви — заперли також за „моє“ та „твоє“: десь у якогось жидика купив шкіру за 30 крейцарів, а шкіра вартувала с півтора ринського. То жидик 30 кр. в руки та втеки, а його, најмита божого, жиди в руки та до Іванової хати!...

Дід знов засьміявсьа, а за ним і Митро та чорноголовія жидик, котрого дід назвав був „кешеньковим мајстром“. Дорожівський не обзивавсьа більше, тільки сошів, дујучи дим з рота просто до стелі. А Андрія за цілія тој час стојав коло стіни крај дідового ліжка, держачи перевішения на руці свія пальто. Ноги яго боліли і трьаслисьа, але він не міг перемочи себе, шщоб сісти де небудь у тоту нечисть та нехар, котрої гидивсьа. Не можучи встојати на місци, він почав ходити по казни, протискајучиьа між ліжками а лудьми лежачими на землі, хоть і так не міг зробити більше пјати-шести кроків. Усі погані та сумні факти арештантського житья, шчо разом, мов з ведра жбухнули на него, морочили яго голову, неслисьа в яго думках якојусь сорокатоју, безладноју а скаженоју метеліцеју. Вся нужда, вся погань, усе зопсутье окружајуче яго в тія тісній кліти і по за жеї стінами, по всім сьвіті, на дні цілої лудської суспільности, на котре ј він тепер чувсьа зіпхнутим, ціле все лудське горе својеју безмірноју ваготоју налягло на него, обдало яго широкими, цінкими своїми огнивами, заглушило в яго души яго власне некуче горе.

А там за стінами сеї поганої кліти, на подвірьу залитім сонцем і вибрукуванім гладкими плитами ре-

готалися голосно і здорово поліціјани, грајучи в „кікса.“ До середини чути було удари пальєстри о кічку, чути були сьміхи та спори, крик якихось жидів, перємлених на дорозі враз іє стадом волів та загнаних на комунальне подвір'є. Чути було скрип залізної дімавки, котроју хтось дімав води с керниці. Але більше не було чути нічого, і видно не було нічого; все тої саміј понуриј сўмерк, тота сама закльата і недвижна тїнь стојала на брудних, обхарканих стїнах, на ліжках та на мокріј підлозі.

— Не знати, чи хоть вечір швидко буде, — сказав дід Панько, накладајучи тьутьуну до льульки. — А ви, пане — спитав він Андріја — не курите?

— Ні, не курьу, — якось не міг навчитися.

— Ну, то ви шче щчасливиј чоловік. А ја би, бігме, здох оту, як би міні не дали курити. Все в мене на тиждень два скрўтлики їде, — то ліпше купувати, ніж пачки.

Між тим Митро, хотьачи подивитися, чи довго шче до вечера, став на залізній кавальєт ліжка, хопився простьагнутими руками за віконну крату, підвівся на руках троха до гори і вигльанув на двір. Але в тіј хвили почувся јакиєсь тріск, і мов опарениј пустив Митро крату і впав на підлогу, вдарившись боком до залізного ліжка.

— А ти, злодьюго јакиєсь, не можеш там сидіти каменем, — визирати будешь! — почувся з надвору крик капралья, котриј переходьачи саме тогди по під вікно з ремінною тріначкою в руці, побачив Митрові руки на краті і вїддив по них шчо моци тріначкою. Охнув Митро, випрямився і з жалем погльанув на свої руки, на котрих півперек понабігали два широкі синці, мов дві ковбаски. Зо слізви в очех, але з усьміхом на устах він промовив до діда Панька: — „Вже

швидко со́ньачко за́де!“ А відтак сів на ліжко, обтер рукавом сльози і почав хухати на больучі руки.

VI.

Забрязчала своїм тоненьким брязкотом колодка при дверех, скрегінцнув ключ, підхилилися двері, а в отвір, не впускаючи до казни і промінчика світла з надвору, припхалася голова капрала.

— Андрію Темера! До пана інспектора! — кликнув капраль і замкнув двері за виходячим Андрієм.

В казни по його виході на хвилю стихло.

— Якийсь уцтивію панок, бідачиско, — сказав дід Панько.

— От якийсь нероба та волоцьуга, — буркнув під носом Дорожівський газда. — Уцтивих панків не водять цунасом!

— А уцтивих Дорожівських газдів водять? — спитав гризко Митро.

— І ти, жабо, пхаєш свою лабу до гурту! От бие мовчав та дихав! — крикнув на него Дорожівський гнівно.

Знов тихо стало, тільки чути було п'яканье фажки в зубах діда Панька, та жалібно хліпанье обдертого чоловіка, шчо все шче невідступно стојав під дверима, не мов дожидав чуда, котре нараз розпахне ті заштабовані двері і пустить його на волю з його п'ятьма шістками до дрібних, голодних дітеј.

Знов брязнула колодка, підхилилися двері і впустили Андрію с пальтом перевішеним через руку.

— А шчо сказали? — спитало разом кілька голосів.

— Нічо, — відповів сумно Андрію. — Роспитали і казали ждати, аж папери пријдуть. — Він умовк і

почав ходити по казни. Мовчали ї прочі арештанти. Всім пригадалось, що ї вони, кождиї, ждуть уже так довго приходу своїїх паперів, і може декому з них по при власне горе заскимвіло серце жалем і за сим молодим панком, що одним словом старости та інспектора засудженії був може на таке ж довге чеканье, як і вони, — що тим словом, так як і вони, відорванії був від своєїї праці, від знакомих, від усього вольного, хорошого свїта і заточенії ту, в сесь гидкиї льох, на дно суспільної неволі!...

Першії перервав важку мовчанку Бовдур. Він, мов мара, піднявсья зі свого кута і підступивши до Митра с простягнутоїу рукоїу, сказав різко: — Митре, даї хліба!

— А смоли їему горьачоїї даї, не хліба! — сказав Дорожівськиї.

Але Бовдур не слухав сеїї лубезноїї перестороги і підводьачи своїу руку трохи не під ніс Митрови, сказав другиї раз: — Митре даї хліба!

— Та коли бо в мене самого мало, не буде чим завтра ї посьнідати, заки принесут свїжії. А міні би на роботу їти!

— Даваї хліба! — налягав уперто Бовдур, не слухаїючи ніяких доказів.

— Та кажу тобі, що ї у мене самого мало.

— Але бо в мене ї кришки нема, а їа голоден!

— Було не глити весь рано, було собі лишити ї на вечір! — сказав дід Панько.

— Мовчи, стара торбо! — відгаркнув Бовдур, і знов до Митра: — Чуїеш, чи ні, даваї хліба!

Але дід Панько сим разом не стерпів згїрдного слова. Мов молодик він схопивсья з ліжка і застукав о підлогу своєїїу деревяноїу. — Ти, гнилобока по-мано! — крикнув він до Бовдура, — ти що ту за

пан такиї, шчоби до тебе ј слова не мож було сказа-
ти? Ти безпорткиї голодранче! Марш у кут та гниї
далі, поки тѣ черви до решти не росточать!

І він сильноју рукоју ихнув Бовдура гет від Ми-
тра, шчо аж покотивсья по під стіну.

— Ну, ну, тручаї, тручаї, трутило би тѣ в го-
рѣачку! — воркотів крізь зуби Бовдур.

— Тебе самого нај в зимницю трутить! — від-
різав дід Панько. Чого чінаєш сѣя хлопча? Твій хліб
їєть? А він лізе тај тому свої лабишчі під саміј ніс:
Митре, хліба давај!

— А так, так ми сѣя хоче, шчо ми зробиш! —
упиравсья Бовдур.

— А ја ти шчо мају робити, сотоно! Нај ти тој
робить, шчо по смереках дересѣя, не ја!...

Андрієви страх прикро було слухати сеї сварки.
Він почав тихомирити діда, а дальше видобув с кеше-
ні добриї кусень хліба і подав јего Бовдурови, кажу-
чи: — Ну, на, та повечерѣяј, колись голоден. Се шче
міні з дому лишилосья, але де міні тепер їда в голові.

— Е, пане, — сказав дід Панько, — на шчо ви
роздајете хліб, — не тепер то за годину або ј завтра
рано схочете їєти, а принесуть не швидко.

— Ні, ні, не зголодніју, — відказав Андріј, —
а хоть і зголодніју, то чень видержу, аж принесуть.

— А мајете хоть за шчо пієлати?

— Е, је. Мају с собою пѣтьдесѣть ринських;
то ја взяв завдаток від того, до котрого ја јіхав;
приєдсѣя с тих грошеј дешчо троха минути, хоть во-
ни, правду кажучи, не мої.

— Ну, та певно, — в такіј пригоді, то чоловік
мусить ратуватисѣя, јак може, — сказав дід Панько.

А між тим Бовдур дивним, страшним поглядом
дививсья на Андріја. Він шче держав в руці јего хліб,

не дякував, не говорив нічого, але здавалось, немов се Андріј дав йому не кусень гарного, пшеничного хліба, а розпалене зелізо в руку, — так скривилось ціле Бовдурове лице, такий якийсь дикий, неописаний вираз приньало воно. Чи біль, чи жадоба, чи подяка виражались так на тім лиці, — се годі було розміркувати, тај арештанти не звертали на те ніякої уваги. А Бовдур, поглядивши хвилю на Андріја, немов мір'ячи його очима на всі боки і трібујучи його сили, стис в правій руці хліб, відкусив з него за оден раз спору пајку і мовчки поліз назад у свій кут, де зараз і втонув, — тільки чути було глухе цьамканье уст, жв'якајучих сухий хліб.

Чи знав же бідолаха Андріј, шчо своїм хлібом і лагідним словом він затроїть гнилий супокій того чоловіка, шчо в занедбанью і недоли, бачилось, сам зріксья свого чоловіцтва, сам опустивсья с чоловічої ступені низько - низько, може низше ј звір'ячої ступені? Чи знав Андріј, шчо його хліб переверне все нутро, зворушить усі оставші шче думки, розбурхаје всі невігаслі шче чутья Бовдура, — шчо тој його хліб, котрим він думав наситити на сесь вечір голодного товариша, стане для него всепожирајучим і неситим пожаром, стане жерелом страшного голоду, страшнојі жадови? Ні, не знав сего Андріј Темера, — бо як би був знав, то помимо всејі својејі добродушности і людськости може... може не був би дав сего кусньа хліба голодному Бовдурови!...

— Господи, різні льуде бувајуть на сьвіті, — почав балакати дід Панько. — Оден би, як от наш Дорожівський, за кусник хліба брату око вијмив, а јіншиј, хоть сам голоден, а другому ј посьлідне дасть. Тај то, видите, не лиш льуде такі, але ј цілі села. Декуди в селі то нарід жресья, бјесья за межі, за

містки, за ступінь трави, за бодак, — одним словом — некло јисне. Ні там діда обдарујуть, ні подорожного пријмуць — нікого не поратујуть. І раз у раз усі запопадајуть: а се моје! а се моје! І так за тим „својім“ убивајуться, а ту все тратять, усе тратять тото „своје“, все јім јакось тісніше стаје на сьвіті. А по других селах, то льуде жијуть јак брата, згідно, пријазно... Сварок там ані обмови нема, одеи другого і в роботі підратује і грішми і худобоју в потреби зазичить, і бідного не опустить, і подорожного пријме, нагодује, — ну, і јакось про то не бідніјуть — жијуть і мајуть і дітем своїм лишајуть. То вже о тім хто јак хто, а ја добре знају, хоть не богато ја ј ходив за прошеним хлібом. Але то вам можу сказати, шчо туди по Підгірью нарід далеко ліпшиј, ніж тамтуди по Долах.

— Бо може там біднішиј? — сказав Андріј.

— Та воно господь знаје, јак, — відповів дід. — Воно то, видите, ніби так, а ніби ј не так. Бо по Долах і ґрунти ліпши і газди је богатши, а тільки јакось така зґрижа межи народом, таке ворогованье, шчо криј боже. А ту пријди ј до најбіднішого, то ј тој не відправить чоловіка голіруч, а все хоть шчо то, а уткне в руку.

Між тим на дворі вечеріло. Сонічко зајшло, а в казни стало вже ј зовсім темно. Дід Панько встав а за ним також Митро і повкльакали до молитви.

— Ну, час нам лягати спати, — сказав по молитві дід. — Тільки не знају, де би ту вас, паночку, примістити. Відстунив би ја вам своје місце, але ја стариј, каліка...

— Ні, ні, не треба, — перебив јего Андріј. — От то би було красно. Ја ј так не хочу спати, ноги в мене молоді ј здорові, перебуду сьу ніч на ногах, а відтак побачимо, шчо бог дасть.

— Е, говоріть ви свеје, — добре то так казати, але так не jde, — відказав дід. — От би ви, Дорожівськиј, відступили своје місце паничеви!

— У нас нема дльа паничів місцьа, відворкнув Дорожівськиј. — Нај паничі панують а не до арешту лізуть. А як јіх мара ј сьуда нанесе, то нај лежать під ліжком. Там беспечніјше, је де розвернутисьа, тај уже чоловік не впаде нікуди!

Прикро вразили Андріја ті жорстокі слова, але він змовчав, і шче раз просив діда Панька, не клопотатисьа ним, він уже собі јакось порадить...

Аж ту Митро сіннув јего за полу і прошептав:

— Ви, пане, тепер троха шче ходіт а ја засну, а јак змучитесьа і схочете спати, то збудіт мене, то ја встану, а вас пушчу на своје місце.

— Добре, братчику, біг заплать тобі, — сказав Андріј. — А мајеш тут мій пальто, накриєсьа, бо в ночи буде холодно, а міні він, хоть лехкиј, а вже зачинаје важити на руці.

Всі польгаали, хто роздьягајучись а хто ј ні, — лиш Андріј, широко витрішчајучи очи, шчоб не завадити о шчо небудь серед густојі пітьми, почав звільна, мов закльата душа, ходити по казни, мірно стукајучи черевиками о мокриј, асфальтовіј поміст.

VII.

Мисли јего, придавлені ваготоју всіх нинішних вражінь, зразу рвалисьа і путались. Јему мерешчилисьа беззвјазні обривки тих картин, шчо він нинішного дньа бачив і чув, і палили јего мозок својеју кричучоју неправдоју, морозили кров својеју безграничноју поганьу. Но поволи, поволи, коли темнота чим раз густіјше заліпљувала јего тілесні очи, думка успокојувалась,

міцніла, порядкувалася, пам'ять запа́новувала над картинами уяви, дух його с трудом, але живо немов вигарбувавсья с цеї темної западні на ясні зорі, на чисті води, на вольниї, веселиї сьвіт, котриї він покинув нині рано, ах, не знати на як довго!...

А сьвіт тої ніколи ще не видавсья йому таким хорошим, таким веселим, таким вольним, як саме посьлідними днями, як саме нинішного поранку! Ніколи душа його не чулась так сильною і сьмілою як нині, саме перед страшним, глибоким упадком. Ніколи тільки блискучих надій на будуще не роїлосья в його голові, як саме нині, на кілька хвиль перед ударом, шчо мав усі їх в зароді розбити. Ніколи ще зоря лубови не сжала для него так жарко, так чудово та принадно, як саме нині, перед тою хвилею, коли мала для него загаснути — може і на віки!...

Ціле його життя проїшло в бідности і недостатку, в важкій боротьбі за прокормленье, за науку. Він кінчив школи круглим сиротою, без вітця, без матери, вдержуєчисья власною працею. Від малу ще він привик до праці, польубив науку і чим висші кльаси проходив, тим з більшим запалом прикладавсья до науки. Найбільшою втіхою для него було натрафити на хороших професорів, котрі вмiли б зацікавити, давали би поле ученикови до власного мисленья, захочували би до власної праці. По за науку, по за читанье книжок шкільних і не шкільних він не знав сьвіта, проїшов гімназію дитиною, аскетом, і ще перед матурою почав слабувати на груди і на очи.

По матурі він для поправленья свого здоровья поїхав до одного свого товариша в гори і там пізнав сестру його, Ганю. Незвісне доси чутье лубови до женщини пробудилосья в нім, почало будити його молу кров, — отворило звільна його очи на дієсне жи-

тє, розвіјало книжковиј туман, крізь котриј він доси мало добачав дісного сьвіта. А ј нове, університетське товариство, серед котрого він опинивсья, навело јєго на нові думки, рочинило перед јєго очима нові погляди на житє, на цілє науки, на цілє осьвіти і всіх лудьських змагань. І јєго давнє минулє стало перед ним в јіншім сьвітлі, — многі з гімназії винесені переконань та вірувань розвіјались, распались без сьліду. Се була важка внутрішна боротьба, довга і нищача, а тілько лубов піддержувала јєго в ній, додавала јєму сили. Разом з ним і Ганьа, с котроју він живо переписувавсь, переходила всі фази розвитку думок, і та јіх спільність кріпила јіх до дальшого поступовань по роччатіј дорозі. Вони рішилисья — віддати житє својє боротьбі за свободу: свободу народа від чужовладства, свободу лудини від нут, які на нју накладајуть другі лудє і нещасно уладжені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серцьа і розуму. Вони розбирали між собою живо ті нові, високі думки, сьлідили јіх розвиток в цілім сучаснім сьвіті, радувались новими јіх прихильниками, старалисья угрунтувати на них весь свіј сьвітогляд. Се були блаженні хвилі дльа Андріја і Гані, коли лудина з лудиноју сходиться лубимими думками, подаје дружно руку на полі најсьвјатіјших переконань! Але обојім шче чогось хибувало. Пісьльа горьачих спорів о теорії, пісьльа читаньа најкращчих і најосновніјших писем про занимајучіј јіх предмет, вони мимоволі заглядали одно одному в очи, глибоко, глибоко, немов старалисья висьлідити в них шче шчось більше, як згідність теоріј. Јіх очи палали огнем горьачіјшим від огню переконань, јіх уста тремтіли не словами наукових доказів, јіх лицьа палєнілисья не втіхоју з відшуканојі правди. Јіх кров грала живіјше, коли

зійшлися, і се була друга потужна сила, шчо перла їх ід собі. І нераз серед читанья, серед горьачого теоретичного спору їх голос тремтів і звільна замирав на дрозачих устах, рука шукала руки а очи лубих очеј і — — —

— Ах! — зожкнув півголосом Андриј, живіше забігавши по темніј казни, — чому ті хвилі так скоро минули, чому не трівали довше? Чому ја мусів стратити тебе, на віки стратити, Ганью, шчастье моје?..

С трешетом тривоги думка јего перелетіла через сумні, важкі часи пересьлідованья, муки за јего лубиму думку. Він бачив себе в тьюрмі, перед судом, — јому поперед очи пересувалися јідкі, безстидні насмійшки газетьярські над јего думкою, над јего лубвоју. Він дрозав цілим тілом від тих споминок, немов від морозу. І далі јому пријшла на гадку јего страта. Ганині родичі заказали му бувати в їх дому, видатися з Ганеју, перешесуватися з неју, — переловлывали листи, котрі він крадьком слав до нејі, шчоб у својім горью обмінватися хоть кількома словами с коханоју лубиноју. Швидко ј того не мож було зробити... Шче два-три рази блисло му јего давне шчастье — на кілька хвиль, а відтак настала ніч, темна ніч горья, сумніву, роснуки... Ганью присидували вијти замуж за другого. Андриј переболів сесью страту, глядів на ньо супокійно.

— Та шчо? Він чоловік добриј, шчириј, — він не прибје јејі думки, не приглушить јејі серцьа, — вона шчаслива з ним, полюбила јего, — але ја!.. Шчо ја без нејі? Атже вона була мојеју душеју, мојеју силоју, мојеју надіеју, — а шчој ја тепер без душі, без сили, без надіі?..

— Трун! ходьачиј до часу трун!

— Все, шчо ја најдужше лубив на сьвіті, стало

моїм горем. Як би ја не був так усеју душеју полюбив жеї, ја був би тепер міг шче полюбити другу, најти втрачене щастье! Як би ја не був так усеју істотоју полюбив свободи, не був би ја тепер терпів неволі, або ј невольа не була б міні такоју ненависноју, такоју больучоју!...

І далі приходить јему на думку посьлідне звидање з неју, вже замужноју, от тепер, вчора, нині рано! Јіх розмови, жіх радість перемішана з горем і жалем, усе те нече јего, мучить, давить до землі. А прецінь він був щасливиј, ох, јак щасливиј, — бо в ті хвилі він почув, шчо јего давна лубов не вистила, не завмерла, а жије, палаје јак давно, панује над јего мисльами, јак давно, держить за поводи всі јего бажанья ј жадоби, јак давно... Правда, він десять раз глубше тепер почув своју страту, — рана ј загојена вже часом по троха, тепер відновиласья, кров, утишена горем та недугоју, знов розіграласья, — але шчо є того! З давноју лубвоју він почув в собі і давну силу, давну охоту до праці, до боротьби за вољу...

— Ганьу, серце моје, — шчо ти зробила зо мноју? — шентав він јіј упојениј трујучим щастьем.

— Шчо ж ја зробила є тобоју?... Сам ти казав, шчо не вјажеш мене... А ја так богато, так богато перетерпіла задля тебе! Роки цілі!...

Сльози котьятьсья з жеї очеј, а він тисне жеї до серцьа, немов давні, хороші хвилі жіх свободної лубови зовсім шче не минули.

— Ганьу, доле моја, — шчо ти зробила є собоју? Чи буде в тебе досить сили, опертисья окружајучіј погани, розвиватисья і стојати за свободу, за добро, так јак ми колись собі прирікали?

— Ја не забула того, міј милиј, і не забуду ніколи. А сили у мене стане. Міј... міј чоловік поможе міні!

— А зо мноју шчо станесѣа, Ганѣу? Хто міні поможе витривати на тѣажкій дорозі, самому?...

Вона обімає його і усміхаєсѣа.

— Не бісѣа, милиј міј! Не журисѣа! Все шче добре буде, — всі будем шчасливі, всі!...

Андріј хопивсѣа руками за голову і знов почав бігати по казни.

— Всі будем шчасливі, всі?! Ні, — се помилка, Ганѣу! Всі будуть шчасливі, колись, пізні внуки наші, котрі ј не знати муть того, шчо терпіли, јак мучилисѣа діди јіх та прадіди дѣа јіх шчасѣа!... А ми шчо? Одиницѣа серед міліјонів! Јакаж јіј ціна? І ми хочемо бути шчасливі, коли міліјони круг нас в сльозах родѣатьсѣа ј гинуть!... Ні, mein' Lieb', wir sollen beide elend sein! А ти не віриш тому, — побачиш!...

Він ходив далі, широко роствореними очима вдивляјучисѣа, немов всисајучи в себе густу пітьму. І бачилосѣа јему, шчо пітьма ј справді плине в його нутро, тисѣачами річок, потоків, плине невпинно всіми зміслами, всіми по́рами, заливає всі нерви, наповнѣає всі мускули, всі кости і жили, шчо вже не кров, а згущена пітьма котитьсѣа холодним потоком до його груди, до його серцѣа. Јего пронѣала судрож, јому льачно стало, але лиш на хвиљу. Він хотів отрѣастисѣа від того прівиду, але швидко побачив, шчо се не прівид, а діјсна правда. І він ходив далі, все ходив і все всисав в себе всіми по́рами нові филі холоднавојі пітьми, наповнѣувавсѣа ними, мов губка, віддихав пітьмоју, чув јејі холодниј по́вів у горлі, в лехких, усюди. І јему робилосѣа лекше, чим раз лекше. Біль втихав. Споминки німіли. Ујава замерла і не сунула јему вже перед очи ніјаких картин, ні вкритих ожеледоју печали, ні залитих јарким сѣвітлом шчасѣа, розігрітих огнем ѣубови. Все занімело, замерло, зупинилосѣа. Јому стало

так лехко, мов у літній купели. Ось він хльупочесьа ледви чутно в чистих, лехких фильях, шчо тихо-тихо, легесько-легенько повзуть круг него, пестять його тіло. І ось йому протьато жили — зовсім нечутно, зовсім без больу, і кров з них плине так лагідно, так солодко, так лубо. Плине, випливає тотя невисипуща, революційна кров бурлива, а на жеї місци починає без перепони, звільна обертатисьа в його жилах згущена, тьагуча, холоднава — темнота... С посьлідними капльями крови горьачі сльози полились з Андрієвих очеї. Далекий голос дзвона, мов удар грому, перрвав тишу, ударив немов молотом у Андрієве ухо. Він зворухнувсьа, отьамивсьа.

— Ах, перша година, а ја такиї змучениї, ледви живиї!—прошептав він і напوماцки почав шукати місцьа на ліжку побіч Митра.

— То ви, пане?—зашепотів пробуджениї Митро,— льагайте ось ту, ја встану.

— Ні, ні, не треба, — відказав Андрії, — міні досить місцьа ось ту, коло тебе! — І він притуливсьа побіч Митра, обнявши його рукоју за шију. Ні, горьача, революційна кров шче не виплила з него, — сльози полились на ново з його очеї, — він почав горьачо цілувати Митрове лице і його горьачі сльози полились на молоде, дитиньаче лице його непросьвіченого брата.

— Ви чого плачете, пане? спитав ніжно Митро.

— Бо ја нещасливиї, Митре!

— Не плаchte, — відказав хлопець і поцілував Андріја. Якось то буде. Адіт, ја може шче нещасливіїшиї від вас, таї не плачу!

Пітьма важким пластом залягла казньу, придавила всі серцьа, шчо билисьа під жеї тиском: котре спокійно, котре трівожно, котре болізно а котре шча-

сливо. А на країчку ліжка, обнявши́ся, заснули поруч себе дві молоді голови, просвічена поруч непросвіченої, і не знати було, котре с тих двох нещасливих серць було — щасливіше...

VIII.

Арештанти встали на другій день дуже рано. Їх збудив капраль криком та прокльятьами. Зараз Стебельського і Дорожівського вигнали замітати в канцеляріях та коритарах, носити воду, загалом до „хатної“ послуги. Дід Панько, Митро, вчорашній плачущий мужик — він був з Опакої — і чорноголови́ жидик пішли з мітлами замітати місто. В казни лишилися Андрій, Бовдур і старій жид, що все ще голо́ю головою лежав на мокрій підлозі, харчачи мов підрізани́. Бовдур також не вставав, не думав навіть митися, а тільки напився води і мовчки передвигаючи голі, блискучі від пухлини ноги, ляг назад у свій кут.

На світі розвиднювалось. Сонце пишно сходило на погідне небо, на світі будилися люди до праці, оживали нові надії, лилися з серць молитви о хліб насущний, о здоров'є та тихий, супокійний прожиток. У казни того не було. Тут оживала свідомість людська тільки для нової муки; перше, що ту доносилося до слуху, то були слова ла́жки, перше, що вивалося з уст, були прокльятьа.

— Грім би їх побив та би їх побив, з їх порядками! — воркотів у своїм куті Бовдур. — Держать чоловіка о голоді до десяти години, доки там жако́мусь свинопасови не сподоба́ється встати та роздати тоті мізерні кре́царі! Аби їх тільки колько́к в кожній бік шнигнуло, кілько́ ми ту тих кре́царів дали!...

В казни вже стојав тої сиріј сумерк, шчо ј за білого дня, і Андріј, користајучи з вільнішого місца, почав ходити по казни, хоть ноги јего шче дрижали з утоми і голова важила на плечех. Але він чув, шчо јего тіло від сејі ночи мов жаром посицане, і јего брала обридъ знов лъагати на ті вонъучі сінники, котрих, бачилось, сама гнила пара прогризала шкіру, втискала свіј бруд до крови. Він ходив і думав.

— І чом то чоловік не машина, така, котру-б тільки розум накручував на свіј лад? — думав він. — По шчо шче тојі другојі, необрахованојі сили — чутъа, котре путаје та мішаје правильніј хід розумовојі машини? От і міні, як би по разумному, треба було ту нині сидіти? Ні! Жив би собі у Львові, хоть бідујучи та лихо лихом латајучи, а все би жив та працьував та вчивсьа, і був би вольніј, беснечніј... до јакогось часу. А то ось... приперло мене јіхати до Дрогобича, шчоби побачитисьа з неју хоть на деньок, хоть на хвиљу. Ну, і побачивсьа, почув у груди нову пульсаціју того чутъа, шчо так много горъа принесло міні в замін за краплину својіх солодошчів, — тај тепер опјать! А жаль, шчо так склалосьа! Тепер ја чују в собі подвіјну силу до роботи, — та шчо, руки звязані!

Ходъачи по казни, Андріј кілька разів зиркав на Бовдура і завважав, шчо тој невідступно водив за ним очима з јакимось диким поглядом. Андріјеви почало ставати јакось моторошно під дозором тих очеј без лъудського виразу, блишчачих тільки блеском гнилого порохна. Він почав чутисьа шче більше стісненим серед тих тісних стін, серце јего трівожно забилося, немов рвалосьа проч, на јасніј свѣт іс цејі відразливојі јами, замешканојі опирем висисајучим звільна теплу кров із груди. Але Андріј не подавсьа тому страхови,

— в його серці надто багато було лубови до лубдеј, а особливо до всіх „принижених и оскорблених“, надто багато було віри в доброту лубдського серця, а шчоб сејчас підозрівати чоловіка нещасливого јак він сам, о јакі небудь погані замисли. Своју мимовільну дрож і тривогу він складав на змученње і ослабленње тіла і перемагајучи самого себе кинувся на дідове ліжку, шчоб троха пропочити. Але по хвили зірвавсья мов обпарениј, стръассья увесь, хапавсья то за груди то за руки, то за голову, трібував шче раз ходити по казни, та не довго зміг. Утома взяла своје, він упав на ліжку і швидко заснув твердим, мертвецьким сном.

І снитсья јому, шчо јакась слизька, погана рука поволи розвертае одіж на його грудех, розвертаје сорочку, а далі ј груди самі, — кости розступајуться перед неју, а рука толочитьсья в середину, холодна, обридлива. Вона намагаје до серця, добирајесья до него осторожно крізь путаницю жил та артеріј, немов ловець, шчо хоче зловити воробця серед хворосту. Ось вона вже близько, — він чује то по холоді, шчо проникаје в гллуб, мов вістрье ледового ножа. Но ось і серце почуло ворога, забилося, заметалосья на всі боки, мов пташка в клітці, — натужујесь, крітајесья в зад і в боки, шчоб не датисья зловити. Але тајемнича рука, перта незнаноју силоју, лізе все дальше і дальше, розняла широко кріпку долоню, шче шпрше рощепірила пальці і вже туј-туј, туј-туј зловить трепечущче серце, зловить і задавить! Остриј, прошибајучиј біль мов блискавка пронъав Андријеве тіло, — він прокинувсья і схопивсья на рівні ноги.

— Ігіј, а се шчо таке? — промовив він, протерши заспані очи і розгльанувшисья по казни. Јому здавалось, немов хтось в одніј хвили знъав з його груди великиј тьагар, котрим вона підчас сну була нада-

влена, і ще повиділось йому, немов у першім просоню побачив нахилене над собою чорне, страшне лице Бовдура. Але се певно лиш зо сну йому так повиділось, бо тьгару на його груди не було ніякого, а Бовдур спокійно сидів у своїм куті з ногами замотаними в мішок і навіть не дививсь на него, а встроїв очі десь у кут, немов розглядавав риси пльам від харкотинья на стіні.

— Е, се певно спинка надавила ми груди, — подумав собі Андрій, відп'яв спинку і знов положивсь на ліжку.

Його збудило дзорканье кльчів і гомін входьащих з роботи арештантів. Вони внесли с собою капинку сьвіжого воздуху, внесли якісь запах вольного сьвіта, і в темні, понурі казни повеселіло. А ту ще чорно-голови жидок при замітаню најшов чтири крейцарі, котрими дуже втішавсь і за котрі рад би був накупити бог-зна яких достатків, шчоб провести празнично нинішній шчасливій день. А Стебельські і Дорожівські газда принесли по цілі пригоршчи недокурків усьаких цигар, тільки шчо Дорожівські свої гоказав тај назад сховав, а Стебельські розділив свої „на всю казнь“. Ті недокурки, то була једина заплата дльа арештантів замітајучих канцельаріі, тај то заплата дуже дльа них велика і приадна.

Аж ось надішов і вахмістр з грішми і призначивши на кожного арештанта 14 кр., післав двох, т. ј. діда і Митра, в сопроводі поліцјана на місто дльа закупу хліба тај чога там ще треба. І Андріјеви також дали 14 кр., а він доложив до них ще своїх 20, и попросив, шчоб купили і јому хліб таки, јак самі јідьать і ковбаси. Коли Андрій зі својејі мошонки вијмав тих 20 кр., то певно не бачив того, шчо с кута блимајучі Бовдурові очі невідступно сьлідили кожди јого

рух, мірвали і важили об'єм та зміст мошонки, сьлідили дорогу, куди кладе її Андрій, і якоюсь заздротью, jakimсь гнівом запалали на вид виньатих з неї 20-ти кр., немов ті 20 кр. виньато у самого Бовдура с під серця.

І знов ходить Андрій по казни, і знов думає. Думає про Ганьу, про її житє с чоловіком, як вона в своїх листах йому описувала, думає про своє одиноцтво на сьвіті, про своє обезсиленє через утрату коханої лудини. Та ні, — набігає друга, веселіша думка, — ні, ја не одинокиј! Је в мене товарищі, шчирі, сердечні, горьачо переньаті тоју ж думкою, шчо і ја, — вони ј помогут в потребі і порадять і розважать, — та все таки — тут уриваєсь думка опјать на сумнім, больучім тоні. Та ні, — набігає нова думка з новоју потіхоју, — атже ј вона дља мене не страчена: лубить мене, як уперед, не цураєсья мене, не відгороджуєсь від мене своїм слубом, мов муром, переписуєсь зо мноју, і радить і розважає так само шчиро, як уперед; тај він чоловік хорошиј і пријатель мій і думок однаких, — ах, та все таки — і знов уриваєсья весела думка і Андрій мов під вагоју великого больу опускає голову, а з очеј його котьатьсья дві несмілі, тремтьачі слези, пекучі як огонь і ні крихти не влекшајучі серце. Він швидко втирає јих і знов ходить по казни, стараєсь не думати ні про шчо, а ні то про звичайні, близькі річи, от хоть про јіду.

— А воно цікава штука, — каже він сам до себе. — Поки не згадували про јіду, то поти ј ја не чув голоду і жолудок сидів тихо, хоть порожниј. А тепер нагадали, то ј він, мов стариј пес, починає ворчати та крушньатись. Се би в психологічніј дневник втягнути — „вліянє думки на органічні чинности“... От гарна би річ була вести такиј дневник, де би втя-

гано завжди кожний об'яв чуття, кожде видатніше вражінє і то день за днем, довший час! Цікава би вишла статистика умислового життя! Пізнали б ми, якими то вражіннями, якими чуттями найбільше жиє чоловік, яке то је буденне життя тої „божожі іскри“, котра в рідких, виїмкових хвилях так високо зноситься! — Јего заньала думка такого дневника і він розбирав та проводив жеї на всі боки, входив в подрібности, немов ось-ось збиравсьа сам жеї ввести в діло. — Треба кількох, кільканадцяти льудеј, совісних, відданих правді, — думав він, — шчоб вони розібрали поміж себе головніші об'яви психічної діяльності і шчоб кожний переважно нотував об'яви свого відділу, а прочі тільки шчо з більшого. Треба довголітної, витревалої праці до того. Але штука вишла б цікава і важна дльа науки. Доси психологіја займаєсьа тільки яко-стю вражінь, а про масу їх мало ј гадки маје. А прецінь, бачитьсьа, ту ключ до розв'язанья не одного психологічного узла.

Поволи, поволи такі думки про науку, про теорію не тикајучі серця і чуття успокојили Андріја. Јому пригадалисьа товариші молоді, горьачі, віддані шчиро думці про свободу і шчастье льудеј, — пригадалисьа їх спори, їх спільні змаганья до поповньюванья свого знанья, їх дитиньача радість с пізнанья кождої нової правди, — і јому стало так лехко, так весело, наче він знов межи ними, наче ні јого ні нікого в світі не давить уже віковічна гадь льудського роду — невольа! Јого уста бліді, але шчасливі, шептали мимоволі слова піснї:

Таж не завжди бурливе море, — тихеје частіјш!
Таж і в бурю не всі човни гинуть! — тим сьа ти
потішь!

А хто знає, може в бурю іменно спасешся ти,
Може іменно тобі сьа вдасть до ціли доплисти!...

IX.

Забрязчала колодка, отворились двері, — се вернулись з міста з закупленими живностями. Почавсь гамір. Дід Панько роздавав хліби, сіль, тьутьун, цибулю, хто на шчо гроші дав. Арештанти посідали де хто міг і почали їсти. Бовдур, котриј нині був очевидячки роздразнениј, проклинав півголосом діда Панька, шчо йому дав такиј малиј хлібец, а сему чорномазому підсвинкови такиј великиј.

— Та бо јего за 19 кр. а твіј за 14, — толкував дід, не зважајучи на Бовдурову кльятьбу.

— Штирнајцьать би ти зубів випало, торбѣју! відворкнув замісь відповіди Бовдур і почав по вовчому кусати свіј хліб, не крајучи ні ламајучи.

— Та на ти ножья, Бовдуре, — сказав Митро.

— На шчо? Хіба тобі голову відрізати! — гаркнув Бовдур і вкусив усім ротом кусак хліба. В јего руках був уже с цілого лиш невеличкиј крајчик.

І Андріј забравсьа до јіди. Він цокрајав принесеу ковбасу на рівні кусники і розділив між усіх, нікого не минајучи. Дорожівськиј і Бовдур ані словом не подьакували, а Бовдур узьав поданиј кусник і не обзирајучи го навіть, кинув в рот, мов у пропасть.

Дивјачись з боку на јідячого Бовдура мож було подумати, шчо сеј чоловік страшенно голоден, с такоју ненажирливоју захланністю теребив він свіј хліб, так швидко шчезали в јего роті огромні кусаки хліба. Шче другі ј не прибралисьа гаразд до својіх хлібів, а вже Бовдур не мав свого ані крихітки. Одну хвиљу він

сумно поглядавав на свої порожні руки, а на його лици виднілася така голодна мука, немов би він від кількох днів не мав і кришки хліба в устах. Андрій поглянув на него і напудився того неситого виразу лица і тої ненайдности Бовдура. Яму здавалося, що Бовдур міг би тепер зїсти першого ліпшого чоловіка цілого і що він от-от кинесь на котрого арештанта і відкrojіть йому зубами такий самий кусак живого тіла, як ті кусаки хліба, що безслідно пощезали в його роті.

— Чи він у вас завжди такий голоден? — питав Андрій діда, з відразою відвертаючись від Бовдура.

Дід поглянув і собі ж живо відвернувсь.

— А тобі шчо Бовдуре? — спитав він. — Шальга на тебе находить, та хочеш льудей кусати, чи шчо? — А відтак обертаючись до Андрія, дід додав:

— Ні, то лиш нині шчось му сьа таке стало, чи нётльу зїв, чи шчо. А звичајно звантажить отак цілий хлібец, випїє с шів скінцьа води и лягаје в божиј час на своїм місци.

— Може се ј шальга, не знају, — відказав по-нуро Бовдур, — але ја јісти хочу.

— А може би пан були ласкаві заждати, аж јім слуги с трахтирні принесуть печенью! — дразнив дід.

— Ја јісти хочу, голоден! — повторьав с тупоју упертостю Бовдур.

— Ну то јідж, або хто ти боронить? — сказав чорноголовіј жидик.

— Не борониш? — звернувсь до него Бовдур, впиваючись очима в надпочатіј великіј хліб, шчо лежав перед жидком, — не боронишь, ну то добре. Давај! — І він простьаг обі руки до хліба. Жидик хопив хліб з перед рук Бовдура.

— Давај! — крикнув Бовдур і його очи забли-

щчали jakimось страшним огнем, — давај, бо або твоја смерть, або моја!

— Овва, — передразнювавсья жидик, — або твоја або твоја! Шчо маје моја смерть бути? За шчо? Вступисьа по добру та хиріј, бо ја јісти хочу.

— А ја також хочу, — відказав лагідніше Бовдур, — давај сьуда хліба!

— Чи ти стіксьа, чи шчо? Чого ти сьа мене вчепив? — крикнув жидик. — Вжесь сьа попустив Митра, то до мене лізеш!

— Давај хліба, давај, змилуєсьа надомноју! — лебедів плачливим голосом Бовдур, але јего очи загаралисьа чим раз страшніјшим огнем.

— Будь ласкав, Бовдурику, лубчику, — відказав так само лагідно жидик, — іди собі з богом до дідька!

Замісць відповіді на сесьу побожну відправу Бовдур високо підіймив оба кулаки і разом, мов дві довбеньки, спустив јіх на голову жидика. Мов сокироју шідтятиј поваливсья жидик до долу а кров з носа і з рота булькнула і полилась на хліб, на поміст, на ноги Бовдура. Але жидик не кричав. Тілько отьамившись він мов скажениј схопивсьа на коліна і обома руками впивсьа ніхтьами в голі, попухлі Бовдурові ноги. Бовдур глухо заревів з больу, почав кóпати ногами, але не міг позбутисьа жидика. Він хопив јего одноју рукоју за-волоси, а другоју почав гримати в плечі, але жидик не пускав, а чим раз глибоше вдајував острі ніхті в Бовдурове тіло, аж с під кожного ніхтьа кров вистушила. Бовдур не пускајучи жидкового волосьа, сіннувсьа в зад і жидок унав лицем на поміст. Но ј ту шче він не пустив голосу з уст, але швидко хопивши закровавлениј хліб, замахнувсьа і на осьліп ударив ним Бовдура в живіт, аж тому загелкотіло в

нуті. Бовдур пустив волосьє і хопивсьє обома руками за живіт, немов побожавсьє, щоб тої як розбита бочка не розлетівсьє на кусні. А між тим жидик піднявсьє с хлібом на рівні ноги. Јего лице, посиніле з болю і злости, було ціле маїже в крові, з очеї виступали сльози, губи розбиті віддулись а зуби міцно стьалисьє — оттак він випрямивсьє і не кажучи ј слова замахнувсьє на Бовдура другиј раз важким бохонцем хліба.

— Та розбороніть јіх, — бітєсьє бога! — кричав остовпіліј з перельяку Андріј, відвертајучи очи від того страшного виду. Він був дуже вразливиј на всьакиј біль, а на чужиј більше јак на свіј, і јому здавалосьє, що кождиј удар влучаје в него.

— Ајакже, щче чоґо не стало! — відповів дід, јідьачи дальше спокіјно, — не треба! Таже јім то потрібно, трохи розрушатисьє, розімјатисьє, — на печінки лекше. А щче јак с себе троха тої поґаної крові сцідьать, то вже ј гет-гет јім полекшіје. Дајте лишь спокіј, — вони так јак ті собаки: поґризутьсьє ј полизутьсьє. А јакби хто бравсьє јіх розбороньувати, то ја не знати о щчо заложусьє, щчо вони б оба кинулисьє на того.

А між тим борці, запінені, спосочені, стојали на готові і ждали, хто кого першиј ударить. Але лиш хвилю ждали, а відтак оба, мов на коменду, кинулисьє на себе. Бовдур ударив жидка кулаком по руці, і з неї вишав хліб, но за то жидок лівоју рукоју зајіхав Бовдурови межє-очи. Відтак счепидисьє разом і вже не видно було, хто кого бје, штовхаје, дре, калічить, аж поки оба не попадали на підлогу і не пускајучи оден одного з рук, разом мов два звірі не зарєвіли: Гвалту! Гвалту! Ратујте!

На крик влетів до казни капраль с тріпачкою в

руці, а видьачи борців покровавлених на землі, кричачих і все шче не перестаючих дертисьа, обернув тріпачку „старшим кінцем“, т. ј. взяв ремінь у руку, а дерев'яним держаком почав на-осьліп цідити обох, куди попало. Залускала ручка о кістки, загепала о набрескле, напухле тіло, мов о подушку, — а борці шче не пускалисьа, шче не переставали кричати, мов пацьуки, котрим незручніј різник лихо встроимив ніж у груди. Капраль розлутивсьа ј собі ж і, не кажучи нічого, почав обох частувати кінцями чобіт по під ребра. Аж тим способом јому вдалось розборонити јіх. Вони попускали оден одного і роспирелисьа по кутах, але капраль не переставав лущити јіх держаком, куди тільки міг засьагнути.

— А драби! А злодіји! А опришки! шипів задиханиј капраль. — То вам не досить одного, шче сьа бити будете? Пождіть гадьуки, ја вас научу!

— Та то він мене заченив! — заревів жидок с плачем, — Хотів ми видерти мій хліб! Шчо ја му винен?

— А ти пацьуку нешкребтаниј! — рипів капраль і знов на Бовдурову спину посипалисьа держакимов град. Бовдур мовчав зігнувшисьа в дугу, аж поки капраль не втомивсьа і не перестав бити.

— Га, погди, навчу ја тебе — другим хліб відбирати! Мало ти свого, ненáјіде мерзенниј? — кричав капраль ідучи до дверей.

— Мало! — глухо, понуро відповів Бовдур.

— Шчо, ти шче пашчеку рознимајеш? — лютивсьа капраль, замахуючись з далека тріпачкоју. Не будеш мовчати, ти гноју смердьачиј? Отже пожди, як ти сего мало, то ј того не будеш видів! Пропостьсьа троха! Не будеш такиј скориј до біжки. Навмисне буду просив пана вахмістра, аби ти завтра нічого не дали!

Будеш ти ми свистав, чекај! А ви ту пам'ятајте собі — обернувсьа капраль до прочих арештантів — не дајте му нікто ј поньухати нічого! Нај песьа кров знаје, як битисьа! А скоро шчо пічне, зараз мене кличте, — ја му зроблю справу!

Понура, важка мовчанка настала в казни по виході капралья. Шчось немов усім здавило горла, кусник хліба не јшов нікому в рот. Всі чули, шчо те, шчо сталосьа перед јіх очима, надто вже погане і нелюдське.

Тільки Стебельський, сидьачи на підлозі на тім самім місци, де звичајно спав, јів спокіјно свій хліб, закусував маленькими кусниками ковбаси, а коли настала цілковита, глуха тиша в казни, він, обертајучисьа до Андріја і обводьачи рукоју кругом по казни, сказав: *Nono homini lupus!*

Андріј, блідіј як смерть, устав, обернувсьа до Бовдура, тремтьачого, скуленого в куті, закровавленого і синого як боз, але тој вид відобрав му оп'ять силу, — він не міг і слова промовити, — стојав та дививсьа з виразом глибокого больу на лиці.

— А видиш, треба ти було того? — відозвавсьа дід Панько, беручисьа знов до јіди.

Бовдур мовчав.

— Бовдуре, — промовив нарешті Андріј, — як ти такиј голоден, то було сказати міні, ја ј так свого хліба не зјім. По шчо було біјку зачинати, — ја тобі дам хліба, кільки хочеш..

І він узяв свій хліб, відкrojів з него невеличкиј кусник дльа себе, а решту подав Бовдурови.

— Не треба ми твого хліба! Жри сам! Дависьа! — ревноув Бовдур, не підводьачи очеј до гори і шпурив поданим хлібом під ліжку. Андріј задеревів зо страху та з дива і не кажучи ј слова, відступивсьа. А Ми-

тро поліз під ліжку, підняв хліб, обтер, поцілував і положив перед Андрієм.

— А тобі, тумане, шчо такого? — сказав грізно дід Панько до Бовдура. — Пошчо сьвјатим хлібом мечеш! Кольки би тьа сперли, ти відміно якась!

— Вас усіх нај зіпруть — буркнув Бовдур, — усіх! І мене про мене!...

Сказавши те він ударив кулаком о підлогу, аж луск пішов, а відтак звивсья в клубак і ляг на своје місце.

X.

Андріј довго ходив по казни, поки зміг зовсім успокоїтисья. А коли вернулисья јего духові сили, він старавсья летіти думкою гет-гет с того прокльатого місцьа плачу, недолі, та запереченъя всьякої лъудської гідности. Він переносивсья думкою в јінші, крашчі місцьа, де молоді, чисті серцьа високо понад усе піднимали хоругов лъудськости, де виковувалисья потужні фальанги, шчо колись — незадовго! — мали стати до боротьби за лъудськість, за јејі сьвјаті права, за јејі вічні, природні змаганъя. Він переносивсья думкою ј туди, де билось једине жіноче серце, прихильне до него, може в тіј хвили заливајучесья кровју з жалю над јего нещачьем. І в думці він потішав своју Ганьу, скріпльав својіх товаришів — сьміло держати в гору підняту хоругов, не спускати јејі ані на хвильу, бо лъудськість терпить, вона принижена, придавлена, притоптана в мільјонах а мільјонах!...

Він думав про своје діло, про своју лъубов, про своје нещачье. А про Бовдура з јего болем і гнівним завзьачьем јому ј гадки не було.

Ех, голово молода, запалена, самолюбна! В сьв'ятім своїм запалі ти ї не бачиш, які самолюбні всі твої думки, всі твої змаганья! Атже ж діло твоє, хоть і їде до всесв'їтного братерства і вселюдського щастья, — чи не дья того воно тобі так миле, так дороге в тїї хвили горья, шчо воно твоє діло, шчо в нїм сходятьсья всі твої мисли, бажанья, переконанья і ціли, шчо працьувати, а навіть терпіти дья него справляє тобі приємність? Атжеж льудина, котру ти любиш, хоть і нїчим не в'язучи, хоть і зрікаючисья її посіданья, хоть і бажаючи її щастья з другим, — атжеж тотя льудина хїба ж не тим тобі так мила, шчо при нїї вплили найшчасливїїші хвили твого житья, шчо її поцілуї ї доси горять на твоїм лицї, шчо дотик її нїжної руки ї доси ласкає всі твої нерви? А ї теперїшне твоє нещастье, хоть і як важке та прикре, все ж таки не без приємности дья тебе, все ж таки будить в твоїї душі думки: се їа терплю за правду, за волю! Ех, голово молода та самолюбна! Покинула б ти на часок заїматисья собою, потїшати себе, — поглянула б ти довкола себе пильно, уважно, братерським, люб'ячим оком! Може б ти побачила близь себе нещасливїїших від себе! Може б ти побачила таких, котрим нї відки не сїяє промїнь потїхи, навіть такої, як тобі! Може б ти побачила таких, котрі на се дно суспїльного гнету не принесли с собою нїчо, нїчо: нї думки їасної, нї спїминок щасливих, нї блискучої, хотьби обманьчивої надїї! Може б одно твоє слово шчире та привїтне осолодило їм їїх долю, втишило в їїх серці боротьбу страшнїїшу від всего, шчо ти ї подумати можеш, розломило округ їїх серцья грубу ледову кригу, наморожену бесконечним невсинушчим горем!... Та ба! Велике горе то вже має до себе, шчо замикає серцья льудські, мов вечїрнїї

холод цвіті, стьагає їх, мов мороз тверді тіла. І з замкнутими серцями, здавленими устами проходять поруч себе нещасні, котрі нераз кількома словами, одним стиском теплої, братської руки могли б позбутися половини свого горьа, проходять поруч себе — і мовчать... Ех, льуде, льуде! Не убійники, злодії і переступники, не пануючі і піддані, не кати і катовані, не судьї і підсудні, а бідні, прибиті, одурені льуде!...

А між тим Бовдур лежав у своїм гнилім куті, з больучим, гнијучим тілом, розбитою душою, без проблиску надїї, потїхи, відради, — а в головї його вертілись свої думки, проносились нејасними картинами свої споминки.

Нужда від малечку, від дитиньства... Погорда, штовханці, побої... Насьмішки дітеј, шчо сторонили від него, не пријмали до своїх забав... Бајструк! Знајда! Бовдур!... Тяжка праця у лихих, чужих льудеј... Слота, морози, спрага, втома — все то тїлько газді доскульує, а најмитови ні! — — Најмит зелїзній, — најмит видержить... мусить... за то плату бере!... Хирльаве, слабовите, замліле, лихо плачене, лихо зодьгане... Без пријателя, без побратима... Ні, був пријатель, був побратим — у Бориславї, при корбі најшовсьа. Шцириј пријатель, вірний побратим, душа не чоловік. Ха, ха, ха!... А позавидів, позавидів јединого шчастья, — відбив дівчину, взяв, оженивсьа!... Як би то бідному не все вітер в очи віјав, то би... може бідний і бідним не був!

От в таких уриваних картинах, переплітаних словами півголосом, шептами, проносились перед Бовдуровою тьамкою јого перші молоді літа. Нічо в них не було відрадного, нічо такого, на чім би могла спочити душа, чим би могла порадуватись згадка. Але

думка летить даліше, перевертає минуле карта за картою, немов чоловік, що в книжку вложив гроші і квапиться знайти їх межі картками.

Що погнало Бовдура до Борислава? О тім він і згадувати не хоче. Се така думка, що морозом проймає. Але швидко, швидко він, здається, буде мусів докладно ї тото собі прищипнути. Досить — він утік і втікаючи, ще раз позирнув з горбка на палаючі... але чи вечірним блеском? — хати і прокльав їх. І нікому, ні перед ким він не визнав, с котрого се села він утік, хоть тому минуло вже п'ять літ. Хто знає, може ї сам він уже забув назву нещасного села?...

В Бориславі він віджив троха. Хоть робота погана, та все таки платили зразу добре і їсти було шчо, не так як в службі. Немов голодний вовк кидавсьа він на їду, і їв, їв без тьамки, — проїдав усе, шчо заробив, ходив мало не голий, а їв, шчоб хоть раз чути сить у собі. Пити з разу не пив, аж відтак почав, як ї ї не стало. Тоді роспивсьа, здорово роспивсьа!...

В Бориславі, при корбі, Бовдур і стоваришувавсьа перший раз в своїм життьу з одним таким же круглим сиротою, як і сам. Щира була лядина і Бовдур через чотири роки жив з ним, як з рідним братом. Вони працювали разом, жили разом і маїже ніколи не розставались. В потребі ратували оден другого, не питаючи: а коли віддаси? — хоть правду кажучи, Бовдур більше брав, ніж давав. Він і тепер, хоть уважає Семена зрадником і фальшивим, все таки радо згадує ті часи свого товаришування. Гарні були часи, та дідько взяв. А шкода, шчо не потривали довше!

Аж задля дівчини побратими розсталисьа. Польу-

били оба одну, бідну, нужденну робітницю, круглу сироту як і самі, виролу в погорді та притиску, навиклу до мовчачого послуху, до покірливости безграничної, до відречення від власної волі, від власної думки. Диво сталосья тоді з Бовдуром. Јего різка, самольубна, дика, немов кильчаста натура стала шче різчоју і дикішоју при тіј тихіј, лагідніј, послушніј і добріј льудині. Він льубив жејі, але јего льубов шче дужше гнула жејі до долу, ніж дотеперішне житье. Кілько сварки, кілько побојів витерпіла вона від него! Кілько горьачих сліз пролила! Але ніколи Бовдур не почув від нејі ј слова противного. І то льутило јего. Він допікав јіј до крајности, шчоб збудити в ніј відпорну силу, а між тим жејі сила — то була податна, мовчуча і слухньана льубов. Бо вона, тихе јагња, льубила сего звірья! І тота льубов додавала јіј сили — зносити всі јего, на вид безумні, но вишливајучі з јего натури примхи, відплачувати нестошчами за побојі, ніжностью за лајку і прокльятья... І як він не прозивав жејі! І сукоју і жабоју, — вона нічому не противилась. Аж в кінци він почув обридженье до тојі безграничної покори та податливости, і хоть не перестав жејі льубити, то раз в приступі гніву побив і нагнав від себе. Вона пішла — до побратима, побралисья швидко, — вже ј дитинка је...

— І вона, сука, шчаслива з ним! — бурчав Бовдур. — Обоје такі... розмазливі! — Біс јіх бери, — не хочу ј згадувати за них!

Кілько раз він уже зарікавсья, шчо не буде згадував за них, — а вони самі лізуть на гадку! Бо вони обоје силоју контрасту споріднені з јего душоју, доповняјуть жејі, — бо в јего серці, під грубоју ледовоју кригоју тліје шче ј доси невивгасла іскра — льубови дльа тих двојіх розмазливих льудеј!

А відтак все скінчилося. Все пішло виворотом. Він почав пити. Біс побери! — кріпко пив! Бувало приїде рано з роботи — він ходив на ніч до ями — таї просто до шинку. Жиде, даваї жісти! Добре. Жиде, даваї пити! І пје, поки в кешени грошеї стаїе, поки може вдержатисїа на ногах. А як ноги відмовлять службу, паде під лаву і спить аж до вечера, доки знов не збудїать на роботу. Се вигідно, — не тре хати најмати. Жид в день не викине с шинку, хоче, шчоби ї на другиї раз приїшов, — шче ї жидові пси рот оближуть, чисто!...

Се був єдиний час, в котрий тепер Бовдур вдумувавсїа з якимось пїаним замилуванїем. Тої час вічного одуру, вічного похмілля, вічного беззвїязного шуму видававсїа йому єдиним правдиво ї всецїло шчасливим часом єго житїа. Нічо їому не хибувало, — а впрочїм, чорт знаїе, може шчо ї хибувало, але він, бігме, ні о чїм не знав. Думки нїякоїї, споминок нїяких, тїлько шум, мов млинове колесо в голові гуркотить... Турrrrr-rrr! А все: льуде, хати, сонце і небо і цїлий сьвіт кругом, кругом, кругом! Турrrrr-rrr!... А бїльше нічо, ні на землі ні в небї, нїде нічо!...

— Ах, шче би раз так, хоть денїок, хоть хвильу, господи! — зітхнув Бовдур. — Забув би чоловік, а то починаїе оживати все, все, — починаїе рушатисї!... Або коби так: встаїу завтра рано, а ту в голові шумить, крутитисїа: турrrrr! — перед очима мїшаїесїа, кругом, кругом, — виджу, а не пізнаїу, чуїу, а не розумїїу, жиїу, а сам о тїм не знаїу, — і так на віки, на завсїгда! Шчоби ї не пити і вічно пїаному бути! Шчоби вже зовсїм, зовсїм одурїти!...

— А як ні, то шчо? Наї ідутї згадки, доки їдутї. Клин клином вибїємо, — погане шче поганїїшим! Виходу нема.... Таї пошчо шукати?... А шче перед

кінцем раз, але... гарррно!... П'ятьдесять, тільки без двох шісток, — бігме шчо варто!... Тај стратити не мају шчо!...

— А моја молодість?... — Чорт жејі бери! Саме бодачье, сама кропива! Прокльатье на ньу!

— А вони обоје?... — Чорт јіх бери! Покинули, зрадили... Ні, не хочу ј споминати!...

— Але може шче колись було би ліпше...? — Ні, не надісьа! Пуста надіја! Прокльатье на надіју!

— Але він, — може у него отець, мати?... — То нехај собі, — у мене јіх нема ј не було!

— А може... јака...? — Ігіј, ја би мав на те звачати? А міні шчо до того? Нај іде за другого!

А може...? — Ну, шчо шче? Нічо більше! Чисто! Кругом, кругом, кругом!... Ох, як болить, як пече, як шчемить! І ту і ту і ту, — всьуди, ціле тіло!...

Вже була глуха ніч, опівніч. Всі арештанти спали, мов попривальювані колодами. Спав і Андріј і не чув тих уриваних бесід, шептаних півголосом, не чув і не знав тојі страшнојі муки чоловіка, здиченого недолеју, а здиченъм доведеного до крайнојі рослуки. А прецінь, хто знаје, як би вчув був Андріј сі слова, як би подумав був про сьу муку, — може одно јего слово було б могло жејі втихомирити і спинити жејі страшні наслідки. Але Андріј за тој час спав спокіјно коло Митра і в сні обіјмав своју ј не своју Ганьу...

XI.

Знов день, гамір, прокльатья ј насъмішки, брязканье колодки, крики, робота. Знов ходить по казни Андріј блідіј і ослабленіј недостачеју воздуху, і думаје. Але сухіј кашель зачинаје душити јего слабі груди і мисли зачинајуть путатисьа в голові. Він чује

страшну втому в тілі, немов воно у него олов'яне. Ах, спочити, полежати вигідно, супокійно, — під небом погідним, на чистім воздуху, в холоді!... Jego льубовні сні бліднуть і дармо він стараєсьа викликати їх в своїй уяві з давнюю живостью. Навіть лице Гані не хоче вказатись йому, а все тільки перед затуленими очима мигають дикі, почварні лица, з розчухраним волосьєм, немиті і грозьачі. Він ляг горлиць на ліжко, широко ростворив очи і вдивльавсьа в стельу, стара-ючись не думати, не споминати. Але ось стельа оживає, стьагаєсьа, росшир'юєсь, хитаєсьа і звільна на жеї буро-жовтім тлі виступають крізь сумерк ті самі погані, грозьачі лица, спускаються з гори, нахиль-ються над ним, німі мов трупи. Він зриваєсьа і знов починає ходити.

— І шчо таке зо мною сталосьа? говорить він сам до себе. — Атже ја не був склонниј до гальуцинаціј! Відки нараз вони мене пересьлідують? Чи так швидко грижа підїла мене? Та ја, бачитьсьа, і не гризусьа так дуже!... Ігіј, се погано!

А Бовдур у своїм куті також лежить тај думає. От, як у него будуть гроші, то буде штука сховати їх так, шчоби не најшли та не відобрали. Але як мають відобрати, коли ніхто не знатиме? Тре буде зробити себе божевільним, або як будь, шчо там міні до того! Приїде час, — приїде і порада. А тільки сховати добре, ну, то відтак би чоловік шче собі раз позволив, а гарно, так, шчоби стало за всі рази! Насамперед хліба, хорошого, білого, — ні, булок, а досить, досить, шчоби насититисьа. Ковбас, м'ясива цілу копицьу! А відтак пити, пива, вина бутельками! А все бутелька на раз, бутелька на раз, шчоби в голові вічно шуміло, вічно кружило, шчоби нічо, нічо не набільувалось, не думалось, не споминалось! Все кругом, все

кругом, аж поки кінець не буде. А кінець шчо? Одна хвиля! І зовсім не страшно, коби тільки в голові шуміло та крутилося... А впрочім побачимо, чи страшно буде, — все одно, раз сука-мати родила!

— Але він, такий молодий, такий добрий!.. — обзивалась несміло якась тиха думка з глибини Бовдурового серця.

— Чорт бери! А ја не молодий? — відказала друга думка. — Він був доси щчасливиј, тільки щчастья зазнавав щчодень, кільки ја ј за цілиј вік не знају! Се не по правді, — треба троха поміньатися!

— Але може б не конче...? — закидувала знов несміло тиха, глибока думка.

— Або шчо? По шчо бавитися? — відрізала знов голосна, пануюча думка. Для нас обох ліпше буде, швидше скінчиться!

— А може у него отець, мати?... — Чорт јіх побери! Нај знајуть лихо! У мене јіх нема ј не було, — а ја ж шчо, не чоловік?..

Але диво! Хоть голосна, пануюча думка так досадно старалась успокојувати Бовдура і утвердити јего на повзятіј раз стежці, — все таки він щогось дрожав усім тілом, позирајучи скося на Андріја та бојазко стискајучи щчось в руці, щчось, щого ј сам бојавсья, а прецінь стеріг мов ока в голові.

— Јісти хочесь, — воркотів він, — страх јак јісти хочесь! То він, проклятиј, своїм хлібом наслав на мене голод! А такий чинитьсья добриј та лагідниј! Ні, небоже, — не поможе тобі твоја добрість, не здуриш!..

Двері відчинилисья і до казні встромив голову стариј поліцијан з добродушним лицем.

— Пане Темера! — промовив він ласкаво.

Темера зіснувсья. Јему почудосья, шчо се голос

јего вітця, такиј самиј, јакиј він чув шче давно, давно, в дитиньстві. Він приступив до дверей і почав глядіти на лице поліціјана, але не міг јего пізнати.

— Шчо, не можете мене пізнати? Ну, певно, де того, — ви шче маленькі були, як ја с Тернопоља пішов. А ми з вашим небіжчиком татунем сусіди були і пријателі такі, шчо боже! Дај му там господи душеньці лехко! Але шчо ж то з вами сталось? Аж јем својі уха забув, як сказали, шчо ту Темера сидить с Тернопоља! Шчо, гадају собі, за Темера? Там усе го лиш јіден був Темера. Певно то син јего, або шчо! Бідниј хлопче! І ту вас межи таку збрідь всадили! Ја вже просив пана інспектора, — і він обіцьвав, шчо від завтра будете сидіти на стражници, — ја ручу за вас.

Темера щирими словами подякував старому, але на Бовдуrowім лиці при тих словах мигнуло шчось мов тривога, неначе от-от јому вирвесья шчось з рук, шчо він уже вважав на-беспечно својім.

— А може вам треба буде шчо принести—јісти, пити? — питав далі стариј. — Нині капралья нема, замісь него ја мају кључі, то ја вам принесу. Зладьте лишень, ја зараз пријду, бо мају шче піти до канцельаріјі.

Стариј запер двері і потьунав до канцельаріјі. Андријеви стало аж веселіше, аж лекше на груди, коли почув ті пријазні, щирі слова, коли пізнав, шчо ј ту је добра душа, котра шчо може робить дља него. Ах, як він утішивсья звісткоју, шчо завтра јего переведуть на стражницю с цејі нори! Јому бачилось, шчо се він завтра вије зовсім на вољу. Сьвітло, воздух, зеленъ, жива природа, ті шчоденні звичајні дари божі, котрих ціни звичајно чоловік не знаје, не бојачись јіх

утратити, — як жеж дорогими, як пожаданими були вони тепер дльа Андріја!...

— Пане! — перервав яго мысли своїм різким голосом Бовдур. — Кажіть принести горівки, квартиру цілу, то буде на пару раз.

— А вольно ж ту принести? — спитав Андріј.

— А чому ні! Стариј принесе!

Андріј сам не пив горівки, але знав, шчо дльа прочих арештантів се буде великиј празник, коли зможуть вишннати по порції, — тож попросив старого, шчоби приніс горівки, ковбаси і шче денешчо до їди. Стариј з разу вагувавсьа, чи приносити цілу квартиру, але коли јему Андріј доневнив, шчо буде бачив на те, шчоби пито по трошки, тај шчо впрочім на девјать душ кварта горівки і так не значить нічо, стариј рішивсьа вволити јего вольу.

Полудень. Весело гомоньачи засіли арештанти докола принесеної горівки та їди. Їх очи радувалисьа тим празником, јакого давно вже ј послихом не чували. Всі дякували Андріјеви за јего добре серце. Тільки Бовдур, мов колода, сидів у своїм куті і раз у раз нас очима фляшку з горівкоју. Аж ось нараз він схопивсьа, хватив фляшку, обіјмив кріпко обома руками, приклав до рота і почав цідити. Всі з разу зачудувані позиралисьа на него, але згоді кинулись відбирати. Та не швидко јім се вдалосьа. Мајже пів фляшки спорожнилосьа за тој час в Бовдурове горло.

— А суха ж би тебе јалицьа побила, ти бајстре поганиј! кльав дід Панько. — То не чекајеш својеї черги, але дудлиш наперед усіх, як свиньа?...

— А-а! — рекнув відсапујучи Бовдур. — За се бігзаплать! Се по давному, по бориславськи! По всіх жилах мов рукоју провів, а в голові шумить, бурлить, туррр!...

Він хопив кусень ковбаси, кинув у рот і заточу́ючись упав назад в сві́й кут.

Довго шче гомоніли арештанти часту́ючись горівко́ю, довго відказували на поганого Бовдура, але то́ї лежав, немов і не чув їх бесіди, — тільки очима клі́пав, позира́ючи бездушно проти́в себе.

— Ов, десь ту в мене був ніж, — похопивсья Андрі́й, маца́ючись по кешенях, — та́ї десь, бачу, чи витр́яссья чи шчо! Не ма́ю чим хлі́ба вкрóїти. Воно то́ ї ніж не мудри́й, а все таки не так шкода, як не-вигода.

— Шука́йте добре, — сказав дід Па́нько, — ніж не і́гла, в казни не сьмі́є пропасти.

Але но́жа не було.

— Ну, то кра́йте ось мо́їм, а відтак будем шука́ти, — сказав Митро. — Мо́же як јесте спали, та де затр́яссья кр́изь д́яру до сінника. У нас і таке мо́же бути, — а́діт, ја́кі сінничисч́ья д́яраві!

— І то правда, — сказав дід Па́нько, — тре́ буде відтак пошукати.

Але всі арештанти так загу́торилисья та забалака́лисья при јі́ді та горівці, шчо відтак польга́гали спати навіть думко́ю не ведучи про ніж. Заснув і Бовдур. Тільки Андрі́й, не пивши горівки, ходив по казни, ја́києсь аж немов здорові́шиј за про добру новину, ви́шчу́ючу завт́рішне уві́льнення с це́ї погано́ї нори.

— Ех, коби то швидко́ ј зовсім бути вольним! — прошепта́в він зітха́ючи. — Почала б с́я нова робота, нові змаган́ья, і чень би бо́дај шчо-то́ зробилос́я. Але треба вз́ятис́я пор́ядно, зв́язатис́я всім до купи, не тратити на боки ні часу, ні гроше́й! Тре́ вчитис́я, много вчитис́я, та не ті́й мертвечни́ні, котро́ю забива́ють голови в гімназі́ях. Ах, не богато́ чолові́к закошту́вав правдиво́ї науки, але ја́ким же́ж то́ јін-

шим свіжим духом віє від неї! Як липне до неї душа! І чому тільки льуде опираютьсьєа її, з гори, с погордоју дивятьсьєа на її здобутки? Чи тому, шчо вона тих здобутків не видає окончноју, безгльядноју правдоју? Ах, а льудьам треба шче авторітету, котриј би з гори диктував догми, — треба шче писаніја, котре становило б альфу і омегу мудрости, но за котрим усе було б або фальшиве або злишне!... Та ні, не довго тріватиме панованьє авторітету, — з усіх боків встають живі уми і вальать і вальать тоту стіну, шчо тисьєачі літ заслоньувала очи льудеј. Коби швидше — посьлідниј удар! Коби швидше воля, јасна јак день, широка јак сьвіт, знајуча тілько природу і льубов бра-терську!...

— Шчо наша муравлина працьєа дльє такојі огромнојі цілі? Шчо дльє неї наші дрібні муки, наше ціле житьє? Пилинка супротів гори! Та все таки гора зло-жена с пилинок. Та все таки відрадно хоть на атом причинитисьєа до прискореньєа великого діла!

— А може всі ті наші думи, наші змаганьєа, наші бојі, — може все те опьят тілько одна огромна помилка, јаких тисьєачі прошуміли доси, мов пусті вітри, понад чоловітвом? Може працьєа наша на нинашчо не здала? Може ми будујемо дорогу по за шльахом, кладемо місто на безльудному острові? Може нај-близше поколіньє піде зовсім не туди, лишить нас на боці, јак памјатник бесплодних змаганьєа льудських до непотрібнојі цілі?... Ах, така думка крајє серце, гризе мозок! Та шчој, і вона можлива! І на таку крајність ми мусимо бути готові, і скоро б дорога наша показала сьєа несхідноју с природними законами загалнього розвитку, з вічними льудськими змаганьєами до добра і загалнього шщастья, — сєјчас вертати!...

— А поки шчо, тре јти наперед. Коби лиш на

вольу! Шчо мож буде зробити, те і зробимо. Шчо би тільки по совісти, щиро та розумно, — о проче не дбаймо!...

XII.

Настала ніч. Сп'ять арештанти, важко дишучи густим, затхлим воздухом. Часом сеї та тої закашляється довгим, сухим кашлем, обернеться на другий бік, зітхне глибоко, або крикне крізь сон. В казни штьма густа, бо і на дворі хмарно та душно, а здалека, з над Діла гуркочуть далекі громи.

Тільки Бовдур не спить. В його души ще темніше, ніж в казни, тільки шчо втомлені довгоїу мукоїу, заглушені горівкоїу не плинуть уже думи, не ворущається споминки. Він сидить на своїм леговишчу і держить в руці Андріїв ніж з довгим, огородницьким вістрьем. Jego пальці час від часу смотрять те вістрье, немов трібують, чи досить воно острє, — але ціле його тіло тремтить якоїусь трівожноїу дрожїу, обливається холодним потом. Він жеде, аж на дворі і в казни зовсім утихне, жеде глухоїі півночи.

— Гримить там, — воркоче Бовдур, — при громи твердше спитьсьа. І ја би заснув... Ах, коби то заснути на довго, на віки!... А хтось ту нині так засне!

Се реченье вдарило його својеїу несподіваноїу різкоству, — він стрепенувсьа і замовк.

— Ігїї, — почав він знов по хвили, — шчо то за чортівська річ — слова! Скажи таке глупе слово, то чоловік увесь зледенїє, немов би не знати шчо зробив. А гадаї без слів, то нічо, можна. До најстрашнішого очи привикаїуть, а вухо, то біда, — зараз бунтує!...

— Але шчо там, — все бајка, — коби лиш гроші! А подумајеш, — бігме, які то лъуде дурні. От і тој... Тільки грошеј маје, а чи вміје він їх обернути собі на пожиток? Купить дешчо і сам того не їсть! Ја би не так! Ех, то бим си шче ужив, бодај с кілька день! І ужију, бігме, шчо ужију! Ану, може би вже час?...

Він піднявсьа і почав прислухуватись. З разу не було нічого чути, а далі на ганку забалакали грубими голосами поліціјани-вартові.

— Но і шчож, — говорив оден, — не застали вже того бідолахи живого?

— Ні, — акурат јак прибігли, то шче був троха теплиј. Та де? Горло аж до самојі кости перерізане!

— Господи, — бубонів другіј, — відав уже конец сьвіта настаје! Такиј сьа нарід зробив поганиј, так оден на другого ворогује, дихати брат брату не даје! Ну, та чи мавже тој серце, такого молоденького...

Ту заgrimіло голосно і Бовдур не дочув поліціјанових слів. Але јого знъала тривога. Він скуливсьа в куті і цокотів зубами, немов би поліціјани відгадали јего замисли і ось-ось пријдуть вјазати, січи јего живцем. Він опустив руки безвладно. Ніж унав на підлогу. Сталевиј стукіт переразив јего дужше, ніж грім. Він сів у кут, скуливсьа і зажмурих очи, заткав вуха, шчоби ніјакі внішні вражінъа не доходили до него. Сам не знајучи, коли і јак, він задрімав на хвиљу.

Нараз прохонивсьа і трохи не закричав на все горло. Јому снилосьа, шчо він бриде по кровавіј річці; но ось через неувагу він надибав на глубінь і шубовснув у ньу. Кров кіпуча, тепла, жива, злорадно плещучись та плъускотъачи круг него, заливаје јего, закриваје все тіло, уста, очи. Він хоче ратуватись, але

чує, що кров, мов т'ягуча смола, обпугала його тіло, скувала йому руки і ноги. Втім він прокинувся.

— Га, що за страшний сон! Аж душно, аж їм зіпрів! Але що сон, — пусти́й вітер!... Ну, а може би тепер уже час?...

Він знов встав і довго надслухував. Нічо не чути, крім дихання сніжачих. Він схилився і почав по підлозі мацати за ножем. Но нараз, мов опарени́й, підхопив руку до гори. Він ухватив був старого жида за горло і почув, як під його пальцями товчесья, мов жива, кров в жилах та бігає голосниця, мов стрівожена його дотиком.

— Христос би т'я побив, жидьуго! — воркнув Бовдур. — І так їм с'я псьо́ї пари напудив, немов бим був руко́ю хонив гадину. Тьфу на тебе!

І він знов схилився, пошукав і најшов ніж. Відтак стиха, на пальцях почав пробиратисья ід ліжкови, де спав Андрі́й. Він насамперед обмацав його, чи не спить він обнявшисья з Митром, а пізнавши, що ні, сьміло взяв Андрі́я за півперек, підняв до гори, мов дитину, і лехко, нечутно положив на землі.

— Так, ту ліпше, — буркотів він. Буде трепатисья, то шчоби не побудив других.

Андрі́й спав твердо. А тільки діткнувши голово́ю мокро́ї підлоги, він стрепенувсья і закричав крізь сон: Ганьу, рату́й!...

Бовдур дума́ючи, що він збудивсья, швидко наляг му коліном на груди, ліво́ю руко́ю хонив за горло а право́ю черкнув що моци. Андрі́й затрепавсья і крикнув, але не голосно, бо горло було здавлене. Кров бухнула на Бовдурові руки. То́й замахнувсья ножем други́й раз, видьачи, що Андрі́й сильно трепочесья.

— Де гроші? Дава́й гроші! — шепотів він над Андрі́єм.

— Ох! — стогнав Андріј, — гроші... в старостві... відобр...

Не докінчив. Вістрье ножа в тіј хвили перетьяло голосницю, перетьяло жили, аж до кости. Кров жбухнула сильніше, рухи тіла ставали чим раз слабші, аж зовсім перестали. Андріја Темери не стало... А його думки, його надіі, чи ј вони пропали разом з ним? Ні! бо ті думки, то людськість, а він, леліючи јіх, був тільки одноју маленькоју часткою людськості. Но людськість тим тільки ј жије, шчо одні јејі частки раз у раз гинуть а замість них нові повстајуть...

А Бовдур клячів над ним, мов громом пробитіј. Гроші відобрано в старостві, — значитьсьа, він за дармо зарівав Андріја! Немов полуда, спало засьліпленє з його очей... Шчо він зробив?.. За шчо позбавив життя сесью молоду лудину? Шчо за прокльатиј чар заляг був над ним?.. Він довго туманів над Андріјєвим трупом, без думки, без руху, мов і сам труп. Јого права рука все шче держала ніж, а ліва, мијучись в Андріјєвіј крові, стискала молоде, холодніјуче горло...

Нараз чиясь холодна рука діткнула його плеча і глибокіј сонніј голос сказав: Ти шчо робиш, Бовдуре?

Се був галос Стебельського, котрого збудило стогнанє Андріја.

Бовдур нічо не відповідав, не дрожав, не бојавсьа, — клячів каменем над трупом Андріја.

— Шчо робиш тутка? — питав Стебельскіј, термосьачи Бовдура за голе плече. — Чому не спиш?

Здавалось, шчо слова Стебельського і дотик його холоднојі руки звільна будили Бовдура з остовпінья. Він ворухнувсьа, підняв голову, віддихнув важко і сказав лагідним, мајже веселим тоном, в котрім і сьліду

не було давної дикої жорстокости: Постій, побачиш комедію.

— Та яку? питав тихо Стебельський.

— Ну, вже будеш видіти.

Він встав, переступив через трупа, підійшов до дверей і обома руками, мов довбнями шчо сили загри-мав о двері. Гуркотанье те, нагле і проразливе, заглушило шум хуртовини на дворі. Всі арештанти позри-вались на ноги.

— Шчо ту таке? Шчо ту таке? — питали всі стрівожені.

— А пан де? Де пан Темера? — питав Митро, не чујучи коло себе Андрија.

Але Бовдур не слухав того гомону, стојав коло дверей і шчо моци гримав кулаками.

— Та чи ти сказивсьа, чи шчо? — кричав дід Панько. — Чого гримајеш? Шчо то маје бути?

— Та якась комедіја, — відповів Стебельський, — тільки не знати јака.

З вартівні донісьа крик, прокльаьта. Се капраль збудивсьа, хопив ліхтарню і як був, в сорочці і шта-нах, прилетів ід дверем.

— Шчо ту за сто дідків гримаје? — кричав він. — Гримало би ти по кишках! Чого хочеш?

— Отвори! — крикнув Бовдур не перестајучи гримати.

— Та не будеш ти тихо, прокльата почеревино! Таже як ја втворьу, то певно, шчо не дармо!

— Отвори! Чујеш? — не переставав кричати Бов-дур і гешнув кулаком в закілковану візірку, так шчо вона пирсла аж до напративної стіни.

— А ти злодіјако јакијсь! — лютивсьа капраль, поставив ліхтарню на підлогу і взьавсьа розмикати колодку, піньачись зо злости, бо Бовдур за весь тој

час не переставав гримати. Но скоро тільки капраль підхилив двері і схиливсья, шчоб пошукати ліhtarні, Бовдур ростворив їх цілком і стиснутим п'ястуком шчо сили зацідив капралья межè очи, так шчо той перевернувсья без пам'ятати на сінбаний поміст, а лямпа випала з його рук, розбиласья і згасла.

— Я ти, псе, казав — отвори! А ти не квапишсья! Ну, маєш! — приговорював Бовдур, держачи двері на роствір.

Гвалту! Ратујте! Розбіј! Гвалту! — зарипотів капраль. Надбігли поліціјани з ліhtarньями.

— А ти, проклятиј Бовдуре, шчо робиш? — скричали вони, кидајучисья до него.

— Мачку сьвічу отсему свинтухови! — відповів Бовдур спокіјно. — Нај сья троха лішше квапите!

Поліціјани мов звірі верглисья на Бовдура, но тој одним скоком сховавсья до казні. Гурма за ним з ліhtarньями. Но јак скоро давно видане сьвітло упало жовтим пластом на серед казні, всі поліціјани стали мов уконані і јојкнули мимо волі. На серед казні, підпливајучи кровју, лежав труп Андріја, а коло него нахилениј кльачав Бовдур і мочив руки в його крові.

— Господи, а ту шчо таке?! — вирвалосья всім з грудеј.

— То ја, то ја таке зробив, — говорив с тиха Бовдур. — Не вірите? Ось ніж, адіть, його власніј!..

— І по шчо ж ти, нельуде, позбавив його житьа? запитав дід Панько. Але Бовдур не відповідав на те питање, немов або не чув або не розумів його. Він кльачів над труном і вдивльувавсья в його бліде, шче ј по смерти хороше лице. І дивна зміна робиласья з Бовдуrom. Јого власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли... З очеј шчез гниліј блеск сьвіт'ячого порохна... Понурі, гнівні складини на чолі вирівнувались... Здава-

лось, немов на ново людський дух вступає в те тіло, шчо доси було мешканьем якогось біса, якоїсь дикої, звірячої душі. І нараз сльози градом покотились з Бовдуриних очей... Він лицем припав до кровавого Андрієвого лица і важко-важко заривав.

— Братчику мій! Шчо ја зробив с тобою! За шчо ја тебе віку збавив? Сьвјата, јасна душечко, — прости міні, нелюдови! Шчо ја зробив, шчо ја зробив, господи, шчо ја зробив?...

Гірки, пекучі сльози, шчо довго-довго давили серце Бовдура, пили тепер стругами і мішались з застилоју кровју вбитого. Огромніј проступок, огромне горе зробило з Бовдуром то, чоґо не зробило лагідне, шчире слово — збудило в јего груди опјать чоловіка, розбило круг серця ледову кригу, осаджену там довголітноју недолеју та пониженъем людської гідности...

Хвилю шче стојали арештанти і поліційани, мов причаровані, над тоју потрясајучоју картиною і слухали Бовдуриного голосінья. Но згоді схаменулись.

— Збирајсья, паничу! — сказали до него. — Тобі вже не ту місце. Час перенестисья на нове помешканье. Не час тепер плакати!

Бовдур підвів очи і гнівно, болізно погльанув на них.

— Прокльатъе на вас, посіпаки! — сказав він. Адить — і ту він приложив руку до зивајучої рани Андріја, передіљујучи јејі долонеју в попереk на дві половині, — адить, отсе моја половина, а отсе ваша половина! Се моја, а то ваша! Не біјтесья, тутка ја спокутују за обі, але там је шче бог, справедливиј, то він буде вмів розпізнати, котра моја половина, а котра ваша!...

Брязнули зелізни пута і Бовдур давсья в них замкнути без супротивленья. А між тим арештанти

хрестились та говорили молитви над трупом, тільки Митро плакав в кутику, а Стебельський сидів на своїм місці, мовчав-мовчав, а далі мов не своїм голосом обізався :

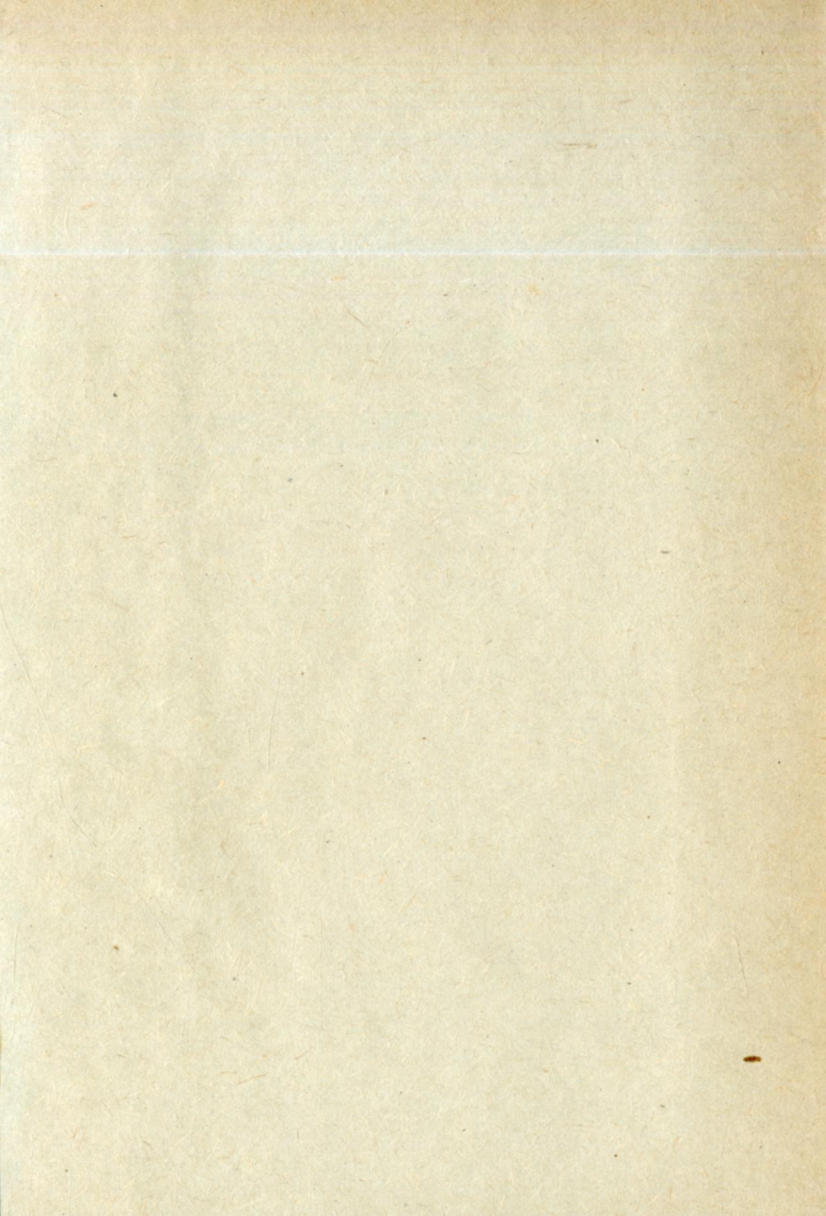
— *Quidnam domine? Diem supremum obiisti?*

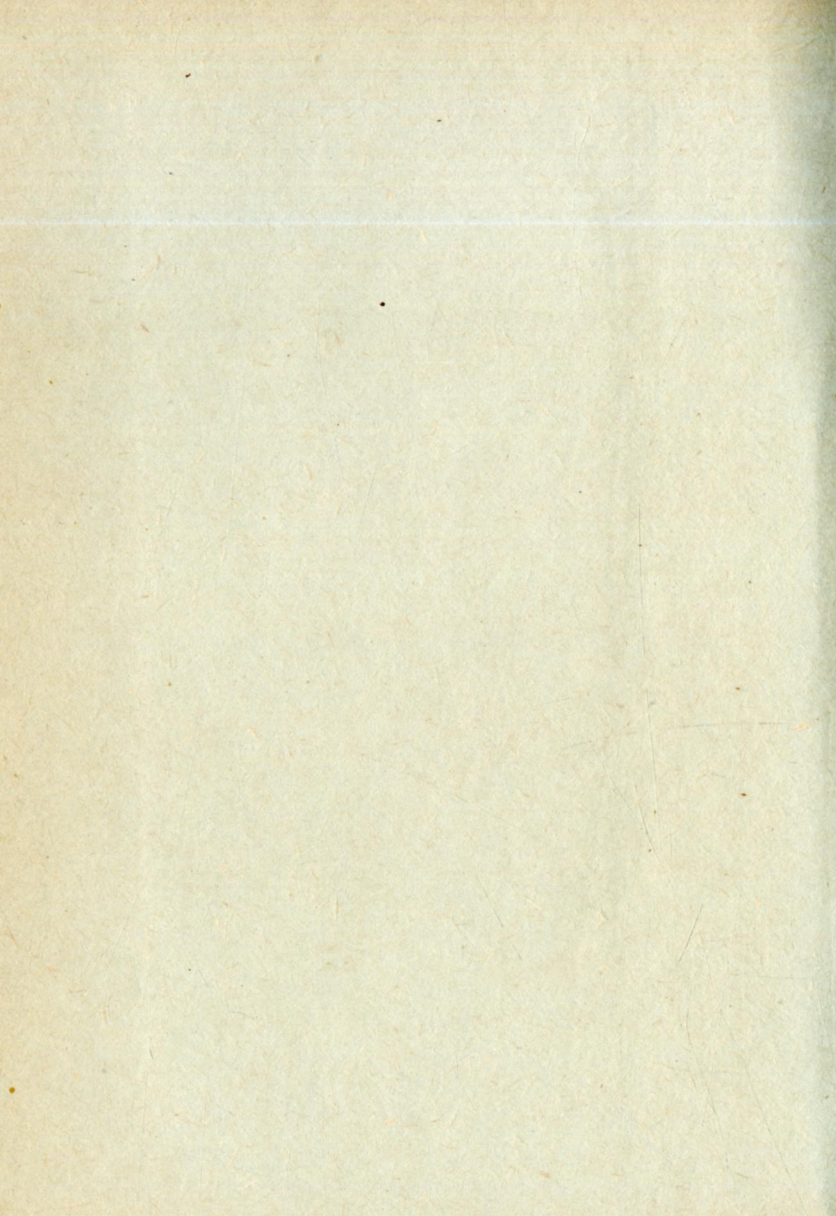
— Не чуючи на те питання відповіді, він обернувся до Бовдура і показуючи на него рукою, сказав:

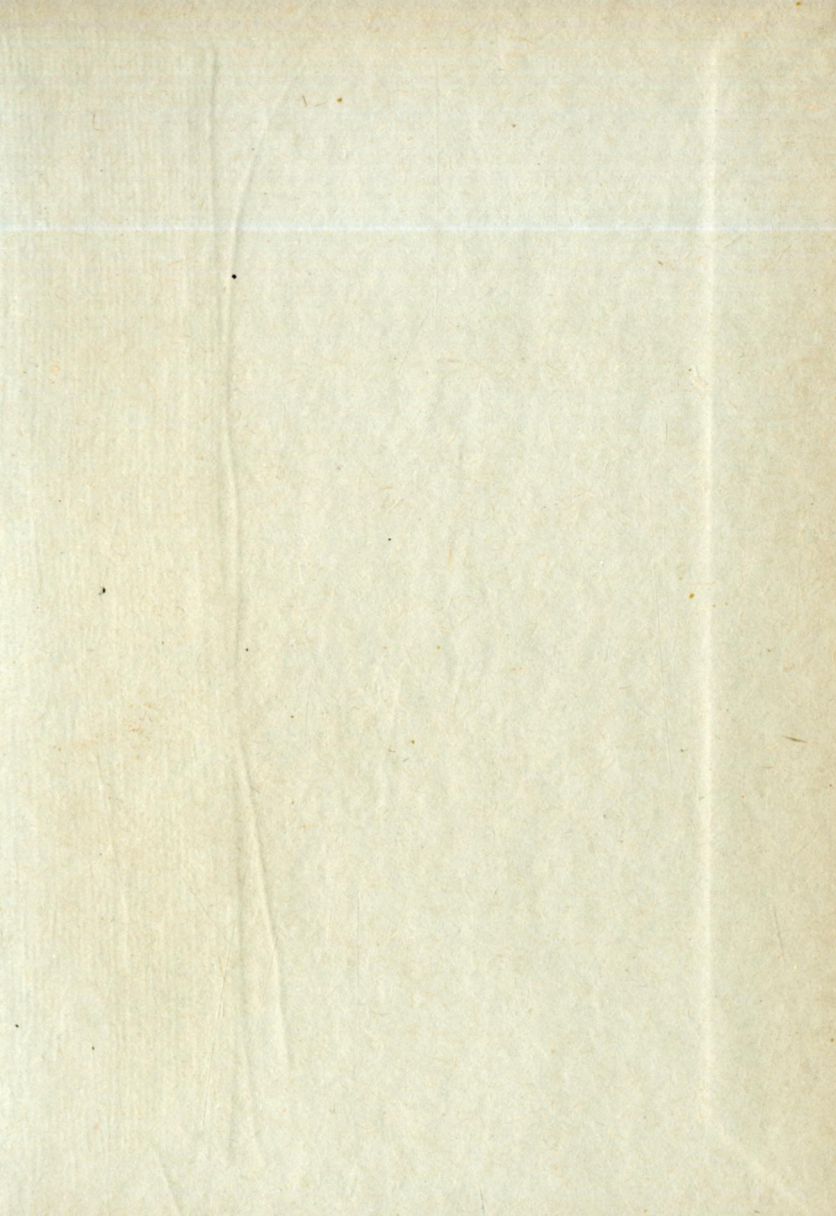
— *Pereat homo, crescat humanitas!*

Но не можучи на лицьох окружуючих дослідити ні похвали ні догани своєї мудрости, він обернувся лицем до стіни і ляг спати.

Коломија, 17- 20 червня 1880.

B-3506

1986 1992 207